

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«Методичні підходи до вивчення маловідомих сторінок
Другої світової війни у шкільному курсі історії України:
польський досвід (на прикладі Варшавського повстання
1944 року)»**

студентки 2 курсу, групи СОІ-2 м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)

предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта (Історія
та громадянська освіта)»

Литвин Ярослави Романівни

Керівник:

завідувач кафедри історії України
і методики викладання історії,

доктор історичних наук, професор

Райківський Ігор Ярославович

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент

Паска Богдан Валерійович

м. Івано-Франківськ – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історична і навчально-методична література	8
1.2. Першоджерела до вивчення теми	21
РОЗДІЛ 2. ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1944 Р. – КУЛЬМІНАЦІЙНИЙ ЕТАП ПОЛЬСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	31
2.1 Передумови повстання, розстановка політичних сил	31
2.2 Діяльність повстанців, їх місце і роль в історії	39
2.3 Українці у Варшавському повстанні 1944 р.	47
РОЗДІЛ 3. ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ У СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ	54
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ВАРШАВСЬКОГО ПОВСТАННЯ)	67
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Друга світова війна залишається однією з найтрагічніших і водночас найскладніших тем у шкільному курсі історії. Вона поєднує не лише факти воєнних дій, а й глибокі моральні, гуманітарні та політичні аспекти, які формують світогляд майбутніх поколінь. Особливу роль у сучасній історичній освіті відіграє звернення до маловідомих сторінок війни, адже саме вони дозволяють осмислити її багатовимірність і виховати в учнів уміння бачити історію не лише крізь призму перемог, а й через людські долі, трагедії та моральні вибори.

Одним із таких сюжетів, який має значний виховний потенціал, є Варшавське повстання 1944 року – подія, що стала символом боротьби за свободу, громадянської мужності та відповідальності в історії Польщі, близької до України географічно і ментально, в т. ч. особливостями історичного розвитку. Попри міжнародне значення цього повстання, у сучасних шкільних програмах України воно часто залишається поза увагою або згадується побіжно, без глибокого аналізу. Натомість у Польщі тема Варшавського повстання посідає центральне місце в освітній політиці та виконує важливу суспільно-виховну функцію, спрямовану на формування історичної пам'яті та національної свідомості.

Польський досвід демонструє, як за допомогою сучасних методичних підходів – інтерактивних занять, роботи з джерелами, музейної педагогіки, мультимедійних матеріалів тощо – можна ефективно поєднати історичне знання з вихованням гуманістичних і громадянських цінностей. Варшавське повстання стало не лише об'єктом історичного дослідження, а й важливим елементом формування національної ідентичності, що передається через освітні практики.

Актуальність теми зумовлена потребою оновлення методики викладання історії в українській школі відповідно до європейських стандартів. У сучасних умовах особливо важливо формувати в учнів критичне мислення, уміння аналізувати складні історичні процеси та морально оцінювати події минулого. Польський досвід інтеграції історичної науки, музейної педагогіки та

громадянського виховання може стати цінним орієнтиром для української освітньої практики. Отже, наукова і суспільна актуальність, включаючи можливість використання зібраних та опрацьованих матеріалів в освітній сфері сучасної України, спонукали вибір теми дослідження.

Об'єкт дослідження – процес викладання історії Другої світової війни у школі на прикладі Варшавського повстання 1944 року.

Предмет дослідження – польські методичні моделі та освітні інструменти вивчення Варшавського повстання 1944 року як приклад інноваційного підходу до подачі складних історичних тем та можливості їх використання в ЗЗСО в Україні.

Мета дослідження – проаналізувати польські методичні підходи до вивчення Варшавського повстання 1944 року та визначити можливості їх адаптації у шкільному курсі історії України для вивчення маловідомих сторінок Другої світової війни.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати історичну, навчально-методичну та першоджерельну базу дослідження теми Варшавського повстання 1944 року, особливості використання джерел у навчальному процесі;

2) розкрити історико-політичні передумови Варшавського повстання та охарактеризувати розстановку політичних сил у Польщі в період Другої світової війни;

3) висвітлити діяльність повстанців, їхню роль у визвольному русі та значення подій 1944 року для формування національної свідомості польського суспільства;

4) проаналізувати участь українців у Варшавському повстанні, зокрема характер, масштаби та контекст їхньої присутності у складі цивільного населення і допоміжних формувань;

5) порівняти відображення Варшавського повстання в підручниках з історії сучасної Польщі та України, визначивши відмінності в трактуванні події, акцентах і навчальних підходах;

6) оцінити можливості адаптації польського досвіду освітньої діяльності, зокрема музейної педагогіки, інтерактивного навчання та роботи з джерелами, у шкільному курсі історії України;

7) сформулювати пропозиції щодо удосконалення української методики викладання маловідомих сторінок Другої світової війни на основі польських практик і освітніх моделей.

Методи дослідження ґрунтуються на поєднанні історико-порівняльного, аналітичного, педагогічного та культурологічного підходів. Зокрема, використано аналіз джерел, документів, навчальних матеріалів, а також узагальнення сучасних практик польської шкільної та музейної освіти.

Апробація результатів дослідження була здійснена на всеукраїнських та регіональних наукових конференціях (Всеукраїнській науково-практичній конференції для молодих вчених «П'яті Грабовецькі читання» 4 грудня 2025 р. та звітній студентській науковій конференції в Прикарпатському (Карпатському) національному університеті 26 березня 2025 р.) та знайшла відображення в тезах «Участь українців у Варшавському повстанні 1944 року», що будуть опубліковані в окремому збірнику матеріалів конференції «Грабовецькі читання».

Наукова новизна роботи полягає, насамперед, у спробі комплексного розгляду Варшавського повстання не лише як історичного явища, а й як педагогічного феномена, що поєднує історичну пам'ять, моральне виховання та формування громадянської відповідальності, з акцентом на можливості використання напрацьованих підходів в освітньому просторі сучасної України.

Практичне значення цієї роботи полягає у можливості безпосереднього застосування польського досвіду викладання історії Варшавського повстання 1944 року в українській шкільній освіті, особливо в контексті вивчення маловідомих сторінок Другої світової війни. Отримані результати можуть бути використані для оновлення змісту навчальних програм, підручників і методичних матеріалів, а також для підготовки вчителів історії до викладання складних тем, пов'язаних із моральними й гуманітарними аспектами війни.

По-перше, матеріали дослідження можуть бути використані під час розроблення нових освітніх модулів у курсі історії України, присвячених маловідомим подіям війни, наприклад, долі цивільного населення, діяльності підпільних рухів, співпраці європейських народів у боротьбі за незалежність тощо. Польський досвід роботи з вивченням у шкільній освіті Варшавського повстання може слугувати прикладом того, як поєднати локальну історію з європейським контекстом, роблячи навчання більш цілісним і сучасним.

По-друге, результати дослідження мають практичне значення для підвищення кваліфікації педагогів. Матеріали про інтерактивні форми роботи – музейні уроки, візуальні завдання, рольові ігри, використання джерел – можуть стати основою методичних семінарів та тренінгів для вчителів історії. Це дозволить підготувати педагогів до нової моделі викладання, в якій історія подається не лише як сукупність фактів, а й як простір морального вибору, відповідальності та співпереживання.

По-третє, робота відкриває перспективу розроблення спільних українсько-польських освітніх проєктів, зокрема онлайн-платформ, виставок, інтерактивних курсів та обмінних програм між школами. Залучення досвіду Музею повстання Варшавського (Muzeum Powstania Warszawskiego), Інституту національної пам'яті Польщі (Instytut Pamięci Narodowej w Polsce) та платформи ZPE може сприяти створенню українського освітнього аналогу, який популяризуватиме теми опору, солідарності та захисту людської гідності.

По-четверте, напрацьовані в роботі підходи мають чималий виховний потенціал. Вони можуть бути використані для формування в учнів ціннісного ставлення до історії, розвитку громадянської ідентичності, толерантності та поваги до інших народів, що особливо актуально в умовах сучасних викликів для України.

Зрештою, практичне значення дослідження полягає в тому, що воно пропонує реальну модель інтеграції історичної науки, педагогіки та культури пам'яті, яка може бути застосована в українських школах. Використання польських методичних напрацювань, таких як робота з першоджерелами,

проектне навчання, музейна педагогіка, цифрові ресурси і т. п. – здатне зробити шкільний курс історії України не лише інформативним, а й глибоко виховним, спрямованим на формування морально зрілої, національно свідомої особистості, з високим рівнем патріотизму.

Отже, результати дослідження мають безпосередню практичну цінність для освітян, методистів, укладачів підручників та авторів освітніх програм, а їх упровадження може стати важливим кроком у модернізації гуманітарної освіти України відповідно до європейських педагогічних стандартів.

Загалом робота спрямована на поєднання історичного аналізу та педагогічної інноватики, а її результати можуть сприяти вдосконаленню методики викладання історії в Україні, формуванню культури історичної пам'яті й утвердженню європейських освітніх цінностей у контексті Нової української школи (далі – НУШ).

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на п'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1. ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історична і навчально-методична література

Вивчення Варшавського повстання 1944 року спирається на ґрунтовний огляд історичної та навчально-методичної літератури, що формує інтелектуальний і педагогічний контекст дослідження. Ця література охоплює як наукові праці, присвячені безпосередній реконструкції історичних подій та узагальнюючі праці з історії, так і видання, спрямовані на розробку ефективних способів викладання у шкільному курсі історії. Поєднання двох площин – академічної та дидактичної – дозволяє не лише осмислити повстання як явище польської історії, а й зрозуміти, як воно перетворилося на складову національної пам'яті та інструмент громадянського виховання.

Історіографічна традиція вивчення Варшавського повстання має багаторівневий характер. Перші спроби осмислення подій були зроблені вже у повоєнний період, коли з'явилися бібліографічні та аналітичні огляди, що систематизували величезний масив публікацій і свідчень очевидців. У подальшому, зі зростанням доступу до архівів і зняттям політичних обмежень, історична наука отримала можливість переосмислити хід і наслідки повстання з урахуванням міжнародного контексту та внутрішніх суперечностей польського підпілля.

Останні десятиліття відзначаються появою численних наукових студій, у яких події серпня–жовтня 1944 року розглядаються не лише як військовий епізод, а й як складне суспільно-політичне явище. Поряд з академічними дослідженнями формується і сучасна навчально-методична база, орієнтована на педагогічну інтерпретацію цієї теми. Зусилля польських істориків та освітніх інституцій спрямовані на створення такої моделі викладання, в якій факти поєднуються з емоційним досвідом, а історична достовірність – із формуванням гуманістичних цінностей.

Отже, історична і методична література про Варшавське повстання 1944 року становить взаємодоповнюючу систему знань: перша забезпечує наукову реконструкцію подій, друга – трансляцію історичної пам'яті через освітній

процес. Їх синтез є необхідною передумовою для об'єктивного й педагогічно осмисленого вивчення теми як у польському, так і в українському контексті.

Після закінчення Другої світової війни дослідження Варшавського повстання 1944 р., особливо в самій Польщі, розпочалося практично відразу, однак відбувалося в умовах складної політичної ситуації, яка визначала рамки дозволених інтерпретацій. Попри це, саме в перші десятиліття було закладено фундамент сучасної історіографії теми, створено перші бібліографічні каталоги, узагальнення й аналітичні праці, що систематизували документальні свідчення та формували концептуальну основу для подальших досліджень.

Одним із піонерів післявоєнного осмислення подій став Владислав Бартожевський (Władysław Bartoszewski) – історик, журналіст, активний учасник Варшавського повстання, який одразу після війни розпочав роботу над вивченням його документальної спадщини. Його праця «Prasa Powstania Warszawskiego» (1972 р.) стала першою спробою наукового аналізу підпільної та повстанської преси, що функціонувала у Варшаві в серпні–жовтні 1944 року. Автор зібрав і систематизував цінні відомості про періодичні видання, що виходили в різних районах міста, дослідив їхній тематичний діапазон, політичну спрямованість, стилістику та функції. В. Бартожевський показав, що повстанська преса була не лише засобом комунікації, а й важливим елементом морального опору – символом збереження інтелектуальної свободи в умовах терору [20].

Наукова вартість цієї праці полягає в поєднанні історичного й джерелознавчого підходів. Автор не просто фіксує факти, а й прагне реконструювати внутрішню логіку інформаційного життя під час повстання. У цьому контексті дослідження В. Бартожевського стало першою спробою оцінити роль комунікації як складової повстанського руху. Його робота згодом набула статусу класичної, а методика аналізу повстанської преси була використана в пізніших студіях польських і зарубіжних істориків [20, s.10].

Вагомий внесок у формування історіографічної бази здійснила також Ванда Кєдшинська (Wanda Kiedrzyńska), співавторка бібліографічного

посібника «Powstanie Warszawskie w książce i prasie» («Варшавське повстання в книзі та пресі», 1972 р.), створеного у співпраці з В. Бартожевським. Цей посібник є результатом понад двадцятирічної систематизації друкованої продукції про Варшавське повстання. Він охоплює понад 1900 бібліографічних позицій – від офіційних документів і мемуарів до художніх творів і публіцистики, виданих у Польщі та за кордоном [106].

У передмові автори зазначають, що метою праці було надати науковцям, бібліотекарям і викладачам інструмент для орієнтації в масиві літератури, що стрімко зростала після 1944 року. В. Кєдшинська і В. Бартожевський виділили шість розділів: бібліографії, історичні дослідження, публікації матеріалів, альбоми, спогади та художні твори. Така структура відображає комплексний підхід до теми: повстання розглядається не лише як військовий і політичний факт, а як культурно-історичне явище, що породило широкий спектр текстів і візуальних образів [106, s.3].

Праці Владислава Бартожевського та Ванди Кєдшинської відіграли ключову роль у формуванні післявоєнної історіографії Варшавського повстання, особливо в контексті соціалістичної Польщі. В. Бартожевський у праці «Prasa Powstania Warszawskiego» (1972 р.) систематизував і проаналізував підпільну і повстанську пресу, підкресливши її значення як засобу комунікації та морального опору. Його підхід поєднував історичний та джерелознавчий аналіз, що стало методологічною основою для подальших досліджень. Водночас, створюючи роботу, автор опосередковано враховував ідеологічний контекст соціалістичної Польщі, що могло впливати на трактування деяких подій, зокрема взаємин із Комуністичною партією та оцінки політичних нюансів повстання. В. Кєдшинська спільно з В. Бартожевським у посібнику «Powstanie Warszawskie w książce i prasie» (1972 р.) охопила понад 1900 бібліографічних позицій, систематизувавши видання, документи, мемуари і художні твори, що дозволяє розглядати повстання як культурно-історичне явище. Методика поділу джерел на тематичні блоки зберігає наукову цінність навіть сьогодні, хоча деякі оцінки подій та їхній політичний контекст потребують переосмислення.

Сучасний критичний аналіз показує, що хоча ці роботи залишаються класичними та цінними як методологічна база та бібліографічний ресурс, їхні оцінки частково застаріли через обмежений доступ до архівів та переоцінку ідеологічного контексту. Сьогодні дослідники можуть доповнити дані новими архівними матеріалами, свідченнями учасників та новітніми методами історичного аналізу, що дає більш точну і збалансовану картину повстання. Однак праці В. Бартожевського і В. Кєдшинської залишаються фундаментальними для розуміння ролі комунікації, культурних проявів і національної пам'яті про Варшавське повстання, слугуючи відправною точкою для критичного та сучасного осмислення подій 1944 року.

Значним доповненням до класичних праць став аналітичний огляд Вітольда Грабського «Prasa Powstania Warszawskiego» (sierpień–październik 1944), опублікований 1992 р. у фаховому журналі «Kwartalnik Historii Prasy Polskiej». Автор здійснив спробу критичного переосмислення попередніх бібліографій і каталогів повстанської преси, уточнив кількість відомих видань, описав умови їх створення, технічну базу, коло авторів і читачів. В. Грабський зіставив дані В. Бартожевського, Л. Добросжицького, П. Мрочковського та інших дослідників, звернувши увагу на розбіжності в оцінках масштабів видавничої діяльності у Варшаві. У статті детально простежено структуру підпільної журналістики, роль Бюро інформації і пропаганди Армії Крайової, окреслено соціальне значення преси як чинника формування громадянської єдності. Загалом праця В. Грабського стала містком між післявоєнною історіографією та сучасними медіазнавчими дослідженнями, показавши, що повстанська преса була не просто хронікою боїв, а унікальним феноменом суспільного самовираження [30, s. 70].

Очевидно, навіть у рамках ідеологічних обмежень 1940–1970-х рр. польська історіографія намагалася зберігати наукову автономію. У бібліографічних покажчиках, історичних збірниках та публікаціях спогадів закладалися підвалини для подальшого осмислення теми, яке згодом, у 1990–х рр., уже з падінням комуністичної системи в Польщі, набуло більш вільного,

аналітичного характеру. Важливою ознакою наукових досліджень до 1990-х років стало прагнення науковців утвердити моральне значення Варшавського повстання. Попри цензурні обмеження, дослідники намагалися зберегти пам'ять про боротьбу за незалежність, підкреслюючи її героїчний вимір. Це особливо помітно у працях В. Бартожевського, який наголошував на духовній єдності поляків у серпні 1944 р., вбачаючи в ній приклад громадянської мужності та самопожертви.

Класичні праці післявоєнного періоду виконали подвійну функцію: вони зберегли пам'ять про повстання в умовах політичної заборони на вільне обговорення теми й одночасно створили перший науковий корпус літератури, що слугував фундаментом для сучасних досліджень. Завдяки цим працям історіографія Варшавського повстання 1944 р. отримала системність, а сам феномен повстання – місце в академічному дискурсі.

Після падіння комуністичного режиму та відкриття архівів у 1990-х рр. польська історіографія Варшавського повстання пережила суттєве оновлення. Вивільнення від політичних обмежень дозволило дослідникам критично переосмислити як події серпня–жовтня 1944 року, так і попередні інтерпретації, сформовані в післявоєнний період. У цей час спостерігалася поява великої кількості наукових, документальних та публіцистичних праць, що відображають ширший контекст повстання – не лише військовий, а й соціальний, культурний та моральний. Особливістю нової історіографії стала орієнтація на багатоджерельність, міждисциплінарність і увага до людського виміру трагедії Варшави.

Одним із центральних авторів нової хвилі став британський історик Норман Дейвіс (Norman Davies), чия монографія «Powstanie '44», видана в Польщі 2004 р., відкрила повстання світовій аудиторії. На відміну від попередніх польських дослідників, Н. Дейвіс розглядає Варшавське повстання в контексті європейської політики та моральної відповідальності союзників. Автор наголошує, що події серпня 1944 р. не можна пояснювати лише військовими чинниками – це трагедія, спричинена геополітичними

домовленостями, байдужістю Заходу і прагненням Радянського Союзу встановити контроль над Польщею. Праця Н. Дейвіса вирізняється синтетичним підходом, у якому поєднуються політичний аналіз, мемуарні свідчення та філософська рефлексія над ціною свободи. У сучасній польській науці ця монографія стала своєрідним «мостом» між національною та міжнародною історіографією, демонструючи, як польський досвід інтегрується в європейську історичну пам'ять [24].

Серед сучасних польських дослідників важливе місце посідає Павел Дибич (Paweł Dybicz), який у редакторському проєкті «*Zakłamana historia Powstania Warszawskiego. T. 3: Obłęd i głód*» (2014 р.) представив спробу критичного аналізу повстання на основі документів, маловідомих свідчень і спогадів. Автори збірника прагнуть відійти від романтизованого образу повстання, притаманного офіційній історіографії, і показати драму зсередини. Назва видання вказує на його концептуальну ідею: показати не лише героїзм, а й обман, розпач, дезінформацію, які супроводжували щоденне життя у зруйнованій Варшаві. Цей підхід символізує нову тенденцію історичної науки, орієнтовану на гуманітарну перспективу – вивчення війни через долі звичайних людей, а не лише через стратегію командирів [28].

У дослідженнях Ришарда Бзіньковського (Ryszard Bzinkowski), зокрема в монографії «*Prasa Powstania Warszawskiego*», на основі архівних матеріалів IPN і колекції Музею повстання Варшавського, наголошується, що повстанська преса виконувала три основні функції: інформаційну, інтеграційну та виховну. Вона формувала образ героя-громадянина, популяризувала ідеали служіння Батьківщині, зміцнювала віру у спільну перемогу [22, s.75].

Новий етап осмислення теми простежується також у локальних дослідженнях, присвячених окремим районам повстання. Яскравим прикладом є книга Рафала Дегіля (Rafał Degiel) «*Powstanie Warszawskie na terenie I Rejonu Legionowo*» (2018 г.), підготовлена під егідою Інституту національної пам'яті. Автор детально досліджує діяльність підпільних структур у північній частині Варшави, зокрема в районі Легіоново. Це видання відрізняється локальною

деталізацією, що дає змогу побачити повстання не як єдиний фронт, а як мережу регіональних ініціатив. Завдяки використанню широкої джерельної бази, зокрема документів повстанців, спогадів та ін., картографічних матеріалів книга розкриває складну мозаїку бойових дій, долю цивільного населення та взаємини між загонами Армії Крайової й місцевими жителями [25].

Загалом сучасна історіографія Варшавського повстання 1944 р. відзначається плюралізмом підходів і прагненням до об'єктивності. Її автори поєднують наукову точність із гуманістичною емпатією, намагаючись подолати героїко-романтичний міф, створений у післявоєнний період. Завдяки доступу до архівів, переосмисленню національної пам'яті та активній участі музейних інституцій Польща змогла створити нову модель історичного наративу – відкриту, багатогранну та спрямовану на виховання критичного, але шанобливого ставлення до минулого.

Польська освітня система приділяє вивченню Варшавського повстання 1944 року особливу увагу, розглядаючи його не лише як історичну подію, а як етичний і громадянський орієнтир для молодого покоління. Сучасна педагогічна методика в Польщі базується на принципі поєднання історичної достовірності з вихованням патріотичних цінностей, що відображається в численних навчальних матеріалах, підручниках, музейних програмах та онлайн-ресурсах. У центрі цих підходів – формування активної, мислячої особистості, здатної до критичного осмислення минулого через безпосередній контакт із джерелами.

Одним із ключових методичних орієнтирів у сучасній Польщі є стаття Лукаша Міхальського (Łukasz Michalski) «Jak uczyć o Powstaniu Warszawskim?» (Przystanek Historia, 2019), створена під егідою Інституту національної пам'яті. Автор підкреслює, що викладання теми повстання має виходити за межі традиційного переказу подій, натомість спонукати учнів до рефлексії над моральними дилемами та ціннісними аспектами історії. Л. Міхальський наголошує, що педагог не повинен нав'язувати готові оцінки, а має допомогти школярам самостійно шукати відповіді на питання про сенс жертви, відповідальність і вибір. У статті запропоновано низку методичних рішень:

роботу з фотодокументами, створення мап бойових дій, використання фрагментів спогадів, пісень і листів учасників тощо. Такий підхід забезпечує не лише передачу знань, а й виховання емоційної емпатії та громадянської свідомості [72].

Отже, сучасна польська історіографія, особливо після 2000-го року, демонструє глибоку еволюцію поглядів. Так, у праці Александра Коленди (Aleksander Kolenda) 2021 р. і дослідженнях Інституту національної пам'яті (IPN) тема українців у повстанні розглядається вже не через призму звинувачень, а в межах ширшого гуманітарного контексту. Польські автори визнають, що українці були не лише у складі каральних загонів, а й серед поранених, загиблих і тих, хто допомагав цивільному населенню [4, s.89]. Такий підхід свідчить про прагнення польської науки до історичної чесності, що відкриває шлях до спільного переосмислення минулого, надто заідеологізованого в комуністичні часи.

Важливе місце у сучасній шкільній практиці посідають матеріали Zintegrowanej Platformy Edukacyjnej (ZPE, Інтегрована освітня платформа), зокрема методичний модуль «Powstanie Warszawskie. Strategie nauczania» (ZPE.gov.pl, 2022 r.). Це офіційний цифровий посібник Міністерства освіти Польщі, який поєднує традиційні й інтерактивні форми роботи. Автори модуля пропонують сценарії уроків із використанням мультимедійних ресурсів, історичних карт, візуальних документів і онлайн-тестів. У межах програми реалізується ідея «занурення в епоху» – учні не лише читають тексти, а й аналізують реальні архівні документи, газетні статті, плакати та фотографії. Модуль містить конкретні навчальні цілі: розвиток навичок критичного мислення, уміння порівнювати джерела, розуміти контекст рішень і співвідносити індивідуальний досвід із колективною пам'яттю [73].

Окреме місце у сучасній методичній практиці займають навчальні програми Інституту національної пам'яті, зокрема видання «Powstanie Warszawskie 1944. Bitwa o Polskę. Materiały edukacyjne» (IPN, 2021). Ця праця була створена для вчителів та учнів старших класів як інтерактивний

інструмент вивчення історії. Видання складається з модулів, кожен з яких охоплює окремий аспект повстання – від дипломатичних переговорів і військових операцій до життя цивільного населення. У методичних розділах подано рекомендації щодо побудови уроку, запитання для дискусій, пропозиції есе та роботу з першоджерелами. Завдяки цьому матеріал IPN виконує дві функції – науково-освітню та виховну, формуючи у школярів критичне, але водночас емпатійне ставлення до історичних подій [69].

Сучасна польська методика також активно інтегрує потенціал музейної освіти. Музей Варшавського повстання виступає не лише як експозиційний центр, а й як навчальна лабораторія, де історія оживає через мультимедіа, інтерактивні інсталяції, реконструкції подій і творчі завдання. Музей організовує уроки історії просто у виставкових залах, де учні аналізують оригінальні документи, плакати, поетичні тексти та візуальні свідчення. Таке поєднання історичного й емоційного досвіду сприяє формуванню глибокого розуміння минулого, яке виходить за межі фактографії [75].

Загалом методичні орієнтири сучасної польської освіти ґрунтуються на поєднанні трьох рівнів навчання: когнітивного (знання фактів), аналітичного (уміння інтерпретувати джерела) та ціннісного (виховання моральної й історичної свідомості). Польський досвід демонструє, що історія Варшавського повстання 1944 р. у навчальному процесі може бути не лише темою уроку, а й засобом формування громадянської зрілості, патріотизму та поваги до національної ідентичності.

Музей Повстання Варшавського є не лише одним із найвідоміших культурних центрів Польщі, а й потужним освітнім осередком, що формує сучасну модель історичної пам'яті та патріотичного виховання. Від моменту відкриття у 2004 р. його діяльність поєднує функції архіву, дослідницької установи та інтерактивного навчального простору. Музей працює за принципом «жива історія» – події серпня 1944 року не просто демонструються, а відтворюються через досвід, емоцію та особисту участь відвідувачів повстанців [75].

Однією з ключових освітніх стратегій музею є створення емоційного зв'язку між сучасною молоддю та поколінням повстанців. Для цього розроблено серію програм, серед яких цикли занять «Lekcje historii w MPW» та «Akademia Powstańców Warszawskich», спрямовані на учнів середніх і старших класів. Уроки проводяться безпосередньо в експозиційних залах, де школярі працюють із реальними документами, фотографіями, плакатами, поезією й особистими речами. Така форма навчання забезпечує емоційне залучення та допомагає учням не лише сприймати історію, а й співпереживати її.

Особливу роль відіграє мультимедійна експозиція музею, що поєднує звукові архіви, фільми, карти та інтерактивні елементи. Вона спрямована на розвиток критичного мислення – кожен відвідувач може самостійно аналізувати джерела, порівнювати свідчення, бачити, як історію формують різні точки зору. У цьому контексті музей фактично виконує функцію методичного центру, що підтримує вчителів і викладачів історії. На сайті музею доступні навчальні матеріали, сценарії уроків, інтерактивні ігри та онлайн-виставки, що відповідають вимогам державної шкільної програми.

Музей повстання Варшавського активно співпрацює з Інститутом національної пам'яті, Міністерством освіти Польщі та міжнародними організаціями, популяризуючи польський досвід викладання складних сторінок історії. Його діяльність спрямована не лише на збереження фактів, а й на формування етичних орієнтирів: відповідальності, солідарності, мужності. Саме завдяки цьому музей став, по суті, платформою, де історія переходить у виховання, а пам'ять – у громадянську дію [64, s.90].

Отже, роль Музею повстання Варшавського у сучасній освітній політиці виходить далеко за межі культурного закладу. Він став своєрідним «моральним університетом» для молодого покоління, який поєднує історичну правду з гуманістичними цінностями. Через інтерактивні засоби, живі свідчення та міждисциплінарні проєкти музей формує покоління, здатне не лише пам'ятати минуле, а й усвідомлено відповідати за майбутнє.

Після завершення Другої світової війни польська історіографія, попри ідеологічні обмеження, заклала підвалини систематичного дослідження повстання. У цей період з'явилися перші бібліографічні каталоги, узагальнення й аналітичні огляди, які не лише впорядкували документальну базу, а й утвердили тему як самостійний об'єкт наукового аналізу. Попри цензурний контроль, польські дослідники прагнули зберегти наукову автономію, що забезпечило спадкоємність історіографічної традиції.

Відкриття архівів і лібералізація наукового життя у 1990-х рр. зумовили якісне оновлення досліджень. Доступ до нових джерел дозволив переосмислити як сам хід бойових дій, так і політичні, соціальні та культурні аспекти повстання. У сучасних студіях воно розглядається не лише як військово-політичний епізод, а як комплексне суспільне явище, що поєднує колективний досвід опору, моральну відповідальність і формування національної ідентичності.

Сучасна історіографія демонструє відхід від героїко-романтичних інтерпретацій, властивих попереднім десятиліттям, і перехід до критичного, багатоперспективного аналізу. Поряд із макроісторичними узагальненнями активного розвитку набувають локальні дослідження, що деталізують хід повстання на рівні окремих районів, а також студії, присвячені життю цивільного населення. Такі підходи сприяють глибшому розумінню соціальної структури, настроїв і динаміки повстанського руху.

Загалом аналіз історичної та навчально-методичної літератури дає змогу простежити еволюцію підходів до вивчення Варшавського повстання 1944 року – від перших післявоєнних спроб осмислення події до сучасних міждисциплінарних і педагогічно орієнтованих досліджень. Сформований корпус праць охоплює дві взаємопов'язані площини: наукову реконструкцію подій і дидактичне опрацювання теми в освітньому процесі.

Отже, паралельно з розвитком академічних студій формується сучасна навчально-методична база, зорієнтована на педагогічну інтерпретацію теми. Методичні матеріали Інституту національної пам'яті, Музею повстання

Варшавського та Інтегрованої освітньої платформи демонструють прагнення польської освіти поєднати історичну достовірність із вихованням гуманістичних цінностей. Основна увага приділяється розвитку критичного мислення, роботі з джерелами, аналізу фотодокументів, карт, спогадів і художніх текстів, що відтворюють досвід учасників і очевидців подій.

У сучасній педагогічній практиці Варшавське повстання трактується не лише як об'єкт історичного вивчення, а й як чинник морального виховання та формування громадянської свідомості. Музей повстання Варшавського виконує функцію інтерактивного навчального простору, де історія поєднується з емоційним досвідом, а робота з оригінальними документами та мистецькими джерелами забезпечує міждисциплінарне засвоєння матеріалу.

Українська історіографія Варшавського повстання поступово формувалася під впливом загальної науки про Другу світову війну та національно-визвольні рухи у Східній Європі. У працях М. Ковалю, зокрема в монографії «Друга світова війна і Україна» (2000 р.), Варшавське повстання розглядається як важливий етап боротьби польського підпілля проти нацистської окупації. Автор акцентує увагу на контексті Другої світової війни та взаємодії різних визвольних рухів, зазначаючи складність політичної та військової ситуації у Центрально-Східній Європі та її вплив на українсько-польські відносини того часу [16].

О. Лисенко у статті «Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи» (2011 р.) аналізує українські підходи до вивчення подій Другої світової війни, зокрема Варшавського повстання, в контексті трансформацій історичної науки після здобуття незалежності. О. Лисенко відзначає, що сучасна українська історіографія дедалі більше враховує міжнародні аспекти війни та підпільні рухи, а також прагне уникати ідеологічних спрощень, що були характерні для радянського періоду [17, с. 176].

І. Патриляк у монографії «Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках» (2004 р.) опосередковано торкається Варшавського повстання, розглядаючи його як елемент ширшого спектру націоналістичних та

партизанських дій у Східній Європі. Хоча основна увага приділена українському визвольному руху, автор підкреслює необхідність вивчення взаємозв'язків між українськими та польськими підпільними структурами та ролі зовнішніх чинників, зокрема німецької окупаційної політики, у формуванні ситуації у Варшаві [18].

Таким чином, польська історіографія Варшавського повстання 1944 року пройшла тривалий еволюційний шлях – від перших післявоєнних спроб осмислення подій у 1940–1950-х роках до сучасних багатоперспективних досліджень ХХІ століття. Найбільший внесок у формування теми зробили Владислав Бартожевський, який у праці «Prasa Powstania Warszawskiego» (1972 р.) поєднав історичний та джерелознавчий підхід до вивчення повстанської преси, та Ванда Кедшинська, яка разом із Бартожевським у бібліографічному посібнику «Powstanie Warszawskie w książce i prasie» (1972 р.) систематизувала понад 1900 видань, створивши фундамент для подальших досліджень. У сучасній історіографії помітна тенденція до критичного аналізу подій через призму соціокультурних, моральних та гуманістичних аспектів, що яскраво відображено у працях Нормана Дейвіса, Павела Дибича та локальних дослідженнях Рафала Дегіля. Особлива увага приділяється ролі цивільного населення, локальним структурним особливостям повстанського руху та методам комунікації, що дозволяє розглядати Варшавське повстання не лише як військово-політичний, а й як складний соціально-культурний феномен.

Водночас українська історіографія почала формуватися значно пізніше, орієнтуючись на загальну наукову традицію досліджень Другої світової війни та національно-визвольних рухів у Східній Європі. Серед основних авторів – М. Коваль, О. Лисенко, та ін., які розглядають Варшавське повстання як складову європейського опору нацистській окупації та акцентують увагу на військово-політичних і міжнародних аспектах. Водночас залишається недослідженим широкий соціокультурний вимір подій, локальні особливості взаємодії підпільних структур та роль медіа й культурних проявів повстання. Це створює

перспективу для подальшої інтеграції українських та польських досліджень із застосуванням сучасних архівних матеріалів і міждисциплінарних підходів.

1.2. Першоджерела до вивчення теми

Першоджерела посідають ключове місце в системі історичних досліджень та навчанні історії. Саме вони дають безпосередні свідчення минулого – документи, створені очевидцями або учасниками подій, які дозволяють відтворити історичну дійсність в її первісному вигляді. Для теми Варшавського повстання 1944 р. робота з першоджерелами має особливе значення, оскільки ця подія стала не лише військовим актом руху опору, а й морально-політичним символом боротьби за свободу. Сучасні дослідження доводять, що завдяки першоджерельним матеріалам можливо відчувати драматизм і масштаб трагедії Варшави, а також простежити, як формувалася колективна пам'ять польського народу.

Джерельна база теми надзвичайно широка й охоплює різнотипні матеріали: документальні матеріали (накази, звіти, листування), повстанська преса, мемуарні та усні свідчення, візуальні й художні джерела.

За змістовим наповненням це офіційні документи Армії Крайової та Делегатури уряду РП на край, воєнні накази, пресові публікації, приватні щоденники, усні свідчення, а також фотографії, плакати, твори повстанської поезії тощо. Їхня унікальність полягає в тому, що вони створювалися безпосередньо під час досліджуваних подій, часто в екстремальних умовах – під обстрілами, в підвалах і на барикадах. Такі тексти не лише інформують, а й передають емоційний «дух епохи», допомагають зрозуміти настрої, надії та страхи людей, які жили в оточеній столиці. Аналіз першоджерел дає змогу побачити повстання «зсередини», очима його учасників і свідків [91, с.143].

Для історичної науки ці джерела є підґрунтям фактологічної достовірності, а для методики навчання історії – незамінним засобом формування в учнів критичного мислення та ціннісних орієнтирів. Ознайомлення школярів із

листівками, газетами чи щоденниками учасників повстання і т. п. стимулює розвиток емпатії, навичок аналізу, порівняння різних точок зору. Використання таких матеріалів дозволяє виходити за межі сухих дат і фактів, роблячи історію живою та людяною. Це особливо важливо у викладанні складних тем ХХ століття, де необхідно показати не лише політичні процеси, а й людський вимір, трагедію війни [91, с.145].

Документальні матеріали є основою для всебічного дослідження Варшавського повстання 1944 року, бо дозволяють відтворити реальну картину бойових дій, механізми прийняття політичних рішень і повсякденність життя підпільної держави. Документи відображають не лише хронологію подій, а й світогляд, етичні пріоритети, настрої командирів і звичайних учасників. Їх значення полягає в тому, що вони створювалися безпосередньо у процесі боротьби, тобто мають максимальний рівень автентичності та достовірності. З огляду на багатство документальної бази, можна виокремити офіційні накази і звіти командування Армії Крайової, матеріали Делегатури уряду на край, архіви німецької окупаційної адміністрації, а також документи радянських спецслужб, що відображають зовнішньополітичний контекст подій.

Щодо збірників документів і матеріалів, то найповніше документальні свідчення зібрано у фундаментальному виданні «Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych» [6]. Ця праця, підготовлена Інститутом національної пам'яті Польщі спільно з Архівом ФСБ Російської Федерації, об'єднує матеріали польських, радянських та німецьких архівів. До збірника увійшли копії директив, оперативних звітів, листування між командуванням Армії Крайової та Делегатурою уряду, а також донесення радянської розвідки щодо оцінки польського руху опору. Особливо важливими є звіти польських командирів із районів Старого Міста, Воли, Мокотова, що документують не лише хід бойових дій, а й масштаби цивільних жертв. Видання має двомовну структуру (польською та російською), що підкреслює його міждержавний науковий характер, першоджерела – мовою оригіналу, а не в перекладі. З позиції сучасної методики навчання історії цей збірник може бути

використаний для розвитку в учнів навичок критичного аналізу джерела: зіставлення позицій сторін, пошуку упередженості, виявлення різних інтерпретацій події [6].

Особливу групу становлять документи Делегатури уряду Речі Посполитої на край – підпільного уряду, який діяв на окупованій території. Їх офіційним друкованим органом була газета «Rzeczpospolita Polska», що виходила з 1940 року, а під час повстання – до жовтня 1944-го. Випуск № 79 (151) від 20 жовтня 1944 р. був символічним завершенням діяльності легітимної польської адміністрації в окупованій столиці. У матеріалах цього номера опубліковано звернення Ради Народової до громадян, повідомлення про стан Варшави після капітуляції, а також уривки з промов, які закликали поляків до збереження віри в незалежність. Тон видання стриманий, дипломатичний, але в ньому відчувається прагнення захистити гідність нації навіть у момент поразки. Для істориків та педагогів це видання є прикладом документу, що поєднує офіційний стиль із глибоким моральним змістом і може використовуватися в навчальному процесі для аналізу патріотичних ідеалів у контексті воєнної пропаганди [81].

Окремим видом первинних джерел, використаних у дослідженні, є тогочасна преса. Повстанська преса Варшави 1944 року стала унікальним явищем не лише в історії польської журналістики, а й у світовій культурі спротиву. Упродовж 63 днів, у зруйнованому місті без електрики, з мінімальними технічними засобами, діяло понад 150 редакційних осередків, які видавали газети, бюлетені, листівки й інформаційні вісники. Для дослідника ці видання становлять надзвичайно цінну групу першоджерел, адже вони фіксують не тільки хід подій, але й емоційний, моральний та ідеологічний стан суспільства у момент найбільшого випробування. Саме завдяки пресі в наш час можна відчути атмосферу Варшавського повстання – віру, гнів, відчай і надію його учасників [22, s. 75].

Одним із найвідоміших видань став «Biuletyn Informacyjny» – офіційний друкований орган Армії Крайової, який виходив безперервно з 1939 року, а під

час повстання продовжував свою діяльність у надзвичайно складних умовах. Газета публікувала оперативні зведення про бойові дії, повідомлення командування, звернення до населення та короткі замітки з районів міста. Аналіз матеріалів серпня 1944 р. показує, що тональність публікацій поєднувала офіційність і глибокий моральний пафос. Автори наголошували на спільній відповідальності, єдності цивільного населення й війська, а також на необхідності збереження віри у визволення [67].

Для педагогічного процесу ці матеріали мають виняткове значення. У шкільному курсі історії вони можуть бути використані як приклад аналітичної роботи з джерелом: учні можуть визначати тип тексту (офіційна інформація, пропаганда, заклик, новини тощо), аналізувати емоційну лексику та контекст публікацій, формувати власне ставлення до історичних подій.

Іншим не менш важливим джерелом є газета «Barykada Powiśla», що виходила у серпні 1944 р. в районі Повісьле – одному з найбільш зруйнованих секторів міста [66]. На відміну від «Biuletynu Informacyjnego», ця преса мала більш публіцистичний, емоційно-особистісний характер. У методичному аспекті тексти періодичних видань можуть бути використані для роботи з історичною емпатією: учні аналізують почуття авторів, порівнюють тогочасні очікування поляків із позицією міжнародної спільноти, що сприяє глибшому розумінню політичного контексту повстання.

Окремої уваги заслуговує «Rzeczpospolita Polska» – офіційний друкований орган Делегатури уряду Речі Посполитої на край. У випуску № 79 (151) від 20 жовтня 1944 р., вже після капітуляції, публікувалися звернення до народу, повідомлення про евакуацію та руйнування міста. Газета має особливе значення, оскільки відображає позицію законного уряду у вигнанні, який навіть у момент поразки намагався утвердити ідею легітимності польської державності. У шкільній практиці цей матеріал може бути використаний для аналізу мови офіційних документів та ідеї «державності у вигнанні»[81].

Окрему групу першоджерел становить мемуарна література – мемуари і спогади безпосередніх учасників та очевидців подій, опубліковані в різний час,

переважно після відновлення незалежності Польщі. Мемуарна спадщина Варшавського повстання 1944 р. є однією з найцінніших частин джерельної бази дослідження цієї теми, бо дозволяє побачити події не лише через призму офіційних документів, а й очима безпосередньо причетних людей – як військових, так і цивільних [7].

Серед найважливіших джерел цього типу варто назвати видання під редакцією Павла Дибича «*Zakłamana historia Powstania Warszawskiego. T. 3: Obłęd i głód. Nieznany Dziennik powstańczy*» [28]. У виданні подано спогади офіцерів Армії Крайової, цивільного населення та медичного персоналу, а також уперше опубліковано раніше невідомий щоденник варшав'янина Антонія Мечковського. Матеріали відображають повсякденні аспекти життя у зруйнованій столиці, зокрема питання продовольчого забезпечення, функціонування зв'язку та настрої мешканців у період бойових дій. Праця П. Дибича становить важливе джерело для дослідження соціальної історії Варшавського повстання, оскільки дозволяє простежити взаємозв'язок між військовими подіями та умовами щоденного існування населення [28].

Велике значення для розуміння цивільного аспекту повстання має збірка «*Wspomnienia z Powstania Warszawskiego*», підготовлена Музеєм Варшави [75]. До неї увійшли як письмові, так і усні свідчення очевидців – жінок, дітей, підпільних лікарів, зв'язкових. Вони описують щоденне життя в підвалах, роботу медичних пунктів, будівництво барикад, взаємодопомогу між мешканцями. Важливим є те, що ці спогади подаються з різних соціальних перспектив, відображаючи багатоманітність польського суспільства [75].

До цієї ж групи належить і свідчення Зофії Чапліцької, опубліковане Інститутом національної пам'яті в межах проекту «*Przystanek Historia*» [68]. Авторка, яка пережила повстання у варшавському районі Лешно, описує атмосферу міста, життя людей у підвалах, почуття безсилля й водночас надії. Її спогади цінні тим, що подають жіночий і цивільний погляд на події, демонструють психологічний аспект війни. Матеріал З. Чапліцької дозволяє реконструювати внутрішній світ звичайних мешканців Варшави, які опинилися

у вирі історії. Такі свідчення поглиблюють уявлення про війну як про подію не лише політичну чи військову, але, насамперед, гуманітарну [68].

Виданням, де містяться цінні джерела мемуарного характеру, є також праця британського історика Нормана Девіса «Powstanie '44», у якій подано численні уривки з листів, спогадів та інтерв'ю польських учасників. Автор, спираючись на польські та англomовні джерела, аналізує психологічний стан повстанців, зокрема їхні очікування допомоги від союзників, відчуття ізоляції та моральні наслідки поразки. Хоча сама книга Н. Девіса є вторинним дослідженням, вона має велику джерельну цінність, адже містить переклади оригінальних свідчень, що раніше були недоступні широкій аудиторії [24].

Аналіз мемуарів і щоденників дозволяє стверджувати, що вони виконують подвійну роль. З одного боку, це історичні документи, що доповнюють офіційні джерела і конкретизують події на рівні людських доль; з іншого – це морально-філософські свідчення, що показують, як людина зберігає гідність і віру навіть у найтяжчих умовах. У цьому полягає їхня цінність для освіти, зокрема позакласної роботи: через особисті історії учні краще розуміють загальнолюдські цінності, природу солідарності та взаємопідтримки.

Використання таких джерел у шкільній практиці дозволяє перейти від сухого викладу фактів до осмислення історії через людський досвід. Учні можуть порівнювати різні типи спогадів, виявляти спільні риси в описах почуттів і поведінки людей, аналізувати вплив війни на моральні орієнтири суспільства. Такий підхід розвиває не лише знання, а й емоційний інтелект, що є важливим елементом сучасної гуманістичної освіти.

Узагальнюючи, мемуарні та щоденникові джерела учасників Варшавського повстання становлять вагомий емпіричний матеріал для історичних і педагогічних досліджень. Вони відображають індивідуальний вимір воєнного досвіду, фіксують особливості поведінкових і ціннісних орієнтацій людини в умовах екстремальної ситуації. У сучасній освітній практиці такі джерела мають значний дидактичний потенціал, сприяючи формуванню громадянської

свідомості, історичної пам'яті та усвідомленню особистісного виміру історичних процесів.

Окрім документів, преси та спогадів, важливу роль у відтворенні подій Варшавського повстання відіграють візуальні та художні джерела. Вони передають не лише інформаційний, а й емоційно-естетичний вимір подій, дозволяючи сучасному дослідникові та школярам глибше усвідомити атмосферу боротьби, трагедії та духовного піднесення, що панувало серед мешканців Варшави. Ці джерела охоплюють фотографії, плакати, карикатури, постичні й прозові твори, музичні композиції, створені безпосередньо під час або невдовзі після повстання. Їх цінність полягає у тому, що вони поєднують факт і символ, документальність і художню інтерпретацію, що особливо важливо для виховання історичної пам'яті у молодого покоління.

Фотографічні матеріали Варшавського повстання є одним з найвідоміших візуальних свідчень Другої світової війни. Вони були створені як професійними фотографами Армії Крайової, так і цивільними мешканцями, які з ризиком для життя документували події. У колекції «Powstańcze fotografie i plakaty Warszawy 1944 r.» зібрано світлини, які відображають життя повстанців і мешканців міста. Це знімки барикад, вуличних боїв, польових шпиталів, руїн Старого міста, похоронів, а також сцен повсякденного життя [71].

Для навчального процесу цей матеріал має надзвичайний потенціал. Аналіз фотографій дозволяє учням навчитися читати візуальні тексти, розпізнавати історичний контекст, виявляти символіку та емоційні акценти. Робота з такими матеріалами сприяє формуванню навичок критичного мислення, адже кожна фотографія є не лише зображенням, а й інтерпретацією реальності. Через фотодокументи учні можуть порівняти офіційні й неофіційні образи повстання, обговорити, як історична пам'ять формувалася під впливом зорових образів [92, с. 82].

Особливу групу становлять повстанські плакати, листівки й графічні твори, які виконували мобілізаційну, інформаційну та виховну функції. Частину цих матеріалів також зібрано у фондах Музею Варшавського повстання та

оприлюднено в електронній базі Fototeka MPW (Додаток А). Серед них – гасла із закликами до солідарності, боротьби, віри у перемогу. Вони були створені в підпільних друкарнях і поширювалися серед населення як символ духовного опору [71]. У педагогічній практиці аналіз плакатів можна використовувати для інтеграції історії та мистецтва – учні досліджують візуальні засоби впливу, кольори, композицію, символіку, розуміючи, як культура служила інструментом боротьби за свободу.

Художні джерела, передусім літературні, розкривають внутрішній світ людини в момент війни. Зокрема, збірник «Poezja Warszawy `44» містить твори письменників, журналістів і безіменних авторів, які створювали поезію та коротку прозу під час боїв або відразу після них. Ці тексти поєднують документальність і символізм, передаючи колективні емоції – віру, відчай, жертвність, любов до міста. З художнього погляду вони є свідченням того, як слово ставало засобом виживання й самозбереження нації [79]. Для вчителя історії, як і літератури, ці твори є чудовим матеріалом для міждисциплінарних уроків: можна аналізувати, як історичні події відображаються у мистецьких формах, як літературний текст перетворюється на носій пам'яті [99, с. 82].

Використання візуальних і художніх джерел у навчальному процесі допомагає учням побачити історію не лише як послідовність фактів, а як емоційний простір людських доль. Робота з фотографіями, плакатами чи поезією створює умови для розвитку історичної уяви, естетичного сприйняття й здатності до співпереживання. Це особливо важливо у викладанні тем ХХ століття, де історія нерозривно пов'язана з трагічним досвідом людини.

Суттєвий внесок у відновлення джерельної бази повстання в сучасній Польщі зробив Інститут національної пам'яті, працівники якого підготували документальне видання «Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych» (Christoforow, Majewski, Winogradow, 2007 r.). Цей збірник дозволив вперше представити документальні матеріали з польських та німецьких архівів. До нього увійшли директиви, звіти, донесення розвідки, листування між командуванням Армії Крайової та Делегатурою уряду. Видання

не лише відкрило нові факти, а й дозволило переосмислити політичний контекст повстання. Цей збірник може бути зразком критичного ставлення до архівних джерел під кутом зору можливості їх використання в навчальному процесі – як інструмента для розвитку аналітичного мислення учнів і студентів [6].

Одним із найцікавіших напрямів сучасної історіографії стала дослідницька робота Рафала Бзіньковського (Rafał Bzinkowski), автора видання «Słowo walczącej Warszawy. Antologia poezji i prozy powstańczej» (Muzeum Powstania Warszawskiego, 2014). Це видання містить добірку повстанської поезії, прози і газетних публікацій досліджуваного періоду. Р. Бзіньковський трактує повстанську пресу як форму духовного опору, в якій слово ставало зброєю – не менш важливою, ніж зброя фізична. Завдяки роботі Музею повстання Варшавського ця антологія отримала статус навчально-методичного посібника який сьогодні активно використовується у шкільній та музейній освіті. Праця демонструє сучасну тенденцію польської історіографії – поєднання наукової реконструкції подій із вихованням патріотизму й історичної пам'яті [22].

Антологія Рафала Бзіньковського стала посібником завдяки тому, що вона поєднала наукову роботу з навчально-методичною функцією: видання містить ретельно добрану поезію, прозу та газетні публікації періоду Варшавського повстання, що дозволяє розглядати повстанську пресу як форму духовного опору та засіб виховання історичної пам'яті. Завдяки підтримці Музею повстання Варшавського ця збірка офіційно отримала статус навчального ресурсу, який активно використовується у шкільній та музейній освіті для формування патріотичних цінностей і глибшого розуміння історичних подій, поєднуючи академічну реконструкцію з практичним навчальним застосуванням.

Таким чином, аналіз джерельної бази з теми Варшавського повстання 1944 р. засвідчує її надзвичайну різноманітність і глибину, що дозволяє відтворити події не лише у військово-політичному, а й у соціокультурному вимірі. До корпусу першоджерел входять офіційні документи Армії Крайової та

Делегатури уряду Республіки Польща, донесення розвідки, накази, листування, мемуари, щоденники, усні свідчення, пресові публікації, фотографії, художні тексти та матеріали повстанської поезії. Кожна з цих груп джерел виконує власну функцію: документальні свідчення забезпечують фактологічну точність, тоді як мемуарні, літературні й візуальні матеріали розкривають емоційний та гуманістичний контекст події.

Мемуарна спадщина посідає окреме місце у вивченні теми. Спогади учасників – як військових, так і цивільних – розкривають індивідуальні виміри досвіду, зокрема емоційний стан, страх, солідарність і надію, які супроводжували життя у зруйнованій Варшаві. Ці тексти перетворюють історію на свідчення людського буття в умовах екстремальної ситуації, що робить їх цінним матеріалом не лише для істориків, а й для педагогів. Завдяки мемуарним джерелам історична подія набуває особистісного виміру, а отже, здатна впливати на формування ціннісного ставлення до минулого.

Не менш цінним джерелом є фотодокументи та візуальні матеріали, які відтворюють простір повстання й водночас фіксують побут, архітектуру та людські долі. Їх аналіз дозволяє вчитися «читати» візуальний текст, співвідносити його з історичним контекстом і розуміти, як через образи формувалася колективна пам'ять. Саме тому у сучасній методиці викладання історії фотосвідчення дедалі частіше використовуються як інструмент критичного мислення та емоційної інтерпретації минулого.

Синтез документальних, мемуарних і візуально-художніх матеріалів формує основу сучасного підходу до вивчення Варшавського повстання як багатовимірного феномена історії, культури й національної ідентичності.

РОЗДІЛ 2. ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1944 Р. – КУЛЬМІНАЦІЙНИЙ ЕТАП ПОЛЬСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1 Передумови повстання, розстановка політичних сил

Друга світова війна стала найбільш руйнівним конфліктом XX століття, у якому переплелися ідеологічні, етнополітичні та геостратегічні інтереси провідних держав світу. Польща опинилася в епіцентрі протистояння двох тоталітарних режимів – нацистської Німеччини та сталінського СРСР. Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. її територія була поділена між двома агресорами, що фактично означало ліквідацію польської державності [32, с. 15]. Водночас для етнічних українських земель, розділених між Польщею та Радянським Союзом, це стало черговим етапом у складному процесі політичної перебудови Східної Європи

Після окупації Польщі у вересні 1939 р. німецька влада створила так званий «Генеральний губернаторський округ», який став територією масштабних репресій і планового знищення польської еліти. Радянський Союз, зі свого боку, інтегрував колишні східні польські воєводства до складу Української РСР та Білоруської РСР, проводячи масові депортації, арешти неблагонадійних з точки зору компартійної влади елементів і націоналізацію приватної власності. У цих умовах польський національний рух змушений був діяти у глибокому підпіллі, формуючи структури самоуправління та оборони. Саме тоді було створено Союз збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej), що пізніше трансформувався в Армію Крайову (Armia Krajowa) – головну військову силу підпілля [29, с. 13].

На міжнародному рівні питання Польщі залишалося складним і суперечливим. Попри те, що уряд Речі Посполитої у вигнанні на чолі з Владиславом Сікорським був офіційно визнаний Великою Британією і Францією, його реальний вплив на політичні рішення союзників був обмеженим. Після поразки Франції у 1940 р. і початку німецько-радянської війни в червні 1941 р. ситуація ускладнилася: польські еміграційні кола

сподівалися на підтримку західних держав, тоді як Москва прагнула повністю підпорядкувати собі визвольний рух на польських землях. Це призвело до глибокої дипломатичної кризи між польським урядом у Лондоні та радянським керівництвом після виявлення Катинської трагедії у 1943 р.

Упродовж 1943–1944 рр. СРСР поступово зміцнив свої позиції у Центральній та Східній Європі. Перемоги Червоної армії на східному фронті та вихід її військ до Вісли в другій половині 1944 р. створили передумови для відновлення польської державності, але вже під радянським контролем. Одночасно в Москві було сформовано Польський комітет національного визволення (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*), який мав замінити уряд у вигнанні та стати прорадянським політичним центром [24, s. 250]. Отже, в середині 1944 р на польських землях фактично існували дві конкуруючі політичні легітимності – лондонська (*Legitymacja londyńska*) і люблінська (*Legitymacja lubelska*). Обидві апелювали до національного визволення, проте мали різні бачення майбутнього країни.

Для польського суспільства цей період став етапом глибокої моральної мобілізації. Після п'яти років окупації, перебування під німецько-фашистською владою серед народу зростало прагнення до власного збройного виступу, який би символізував право на самовизначення. На тлі наступу Червоної армії керівництво Армії Крайової розглядало повстання у Варшаві як шанс утвердити перед світом незалежну Польщу ще до приходу радянських військ [36, s. 54]. Саме це поєднання зовнішньополітичних суперечностей і внутрішнього прагнення до свободи стало безпосереднім ґрунтом для спалаху Варшавського повстання у серпні 1944 р.

Українська історіографія, розглядаючи цей період, акцентує на багатшаровості польського питання. Для українських дослідників події 1939–1944 рр. – це не лише історія польського руху опору, але й контекст зміни політичного ладу у всій Східній Європі, де народи змушені були шукати свій шлях між двома тоталітарними системами – гітлерівською та сталінською [16, с. 12]. Такий підхід дозволяє інтерпретувати Варшавське повстання не ізольовано,

а як частину ширшого європейського процесу боротьби за національну суб'єктність у добу Другої світової війни.

Взагалі польський визвольний рух періоду світової війни розгорнувся як у підпіллі на території окупованої країни, так і за її межами. Після вересневої трагедії 1939 року частина польської політичної еліти та військового командування емігрувала до Франції, де було створено уряд Речі Посполитої у вигнанні на чолі з Владиславом Сікорським. Після капітуляції Франції у 1940 р. цей уряд перемістився до Лондона, зберігаючи міжнародне визнання союзників. Його основним завданням було координування діяльності польського опору на території окупованої Польщі, а також забезпечення тяглості державності у вигнанні [24, s. 56].

Найважливішою військово-політичною структурою підпільної Польщі стала Армія Крайова (Armia Krajowa, АК), утворена в лютому 1942 р. шляхом реорганізації Союзу збройної боротьби. Вона підпорядковувалася безпосередньо уряду у вигнанні через Делегатуру уряду на Краї, яка діяла як підпільний уряд на території країни [36, s.45]. Армія Крайова мала розгалужену організаційну структуру: командування, регіональні округи, повітові й місцеві підрозділи, а також власну розвідку, інформаційні служби, систему зв'язку та друковані видання [29, s. 17].

Поряд із Армією Крайовою існували й інші формації, що представляли різні політичні напрями. Найбільшим конкурентом АК була Армія Людова (Armia Ludowa, AL) – військове крило Польської робітничої партії (далі – ППР), створене за підтримки радянського командування. Її діяльність мала не лише антигітлерівський визвольний, але й виразний політичний характер: радянське керівництво використовувало AL для просування власного впливу на польських землях. У підпіллі діяли також Національні збройні сили (NSZ), які орієнтувалися на правоконсервативні кола та виступали проти як нацистської, так і комуністичної загрози [27, s. 114].

Важливу роль у координації діяльності польських підпільних партій відігравала Рада національної єдності (Rada Jedności Narodowej), утворена у

січні 1944 року як підпільний парламент, що представляв основні політичні сили довоєнної Польщі: Польську соціалістичну партію, Народну партію, Стронництво праці та Національну партію [27, s. 119]. Цей орган прагнув забезпечити політичну єдність підпільного руху і підтримував контакт із Делегатурою уряду у вигнанні. У політичному плані він втілював ідею «підпільної держави» (Państwo Podziemne) – унікального феномена в історії Європи, коли на окупованій території функціонували всі основні державні інституції: адміністрація, суди, освіта, культура і навіть фінансова система.

Утім, попри прагнення до єдності, між різними підпільними угрупованнями поляків існували серйозні суперечності. Вони були зумовлені як ідеологічними розбіжностями, так і різним баченням післявоєнного устрою Польщі. Конфлікт між урядом у Лондоні та комуністичною Польською робітничою партією загострився після створення у липні 1944 р. Польського комітету національного визволення (ПКНВ) у Любліні, який орієнтувався на Москву. Цей орган претендував на легітимність і оголосив себе єдиним законним урядом, що мало на меті усунути від впливу лондонський центр. Унаслідок цього Польща фактично отримала два конкуруючі політичні центри, кожен з яких претендував на представництво народу. Ця суперечність, по суті, мала фатальні наслідки для Варшавського повстання, адже створювала невизначеність щодо того, кому належить право виступати від імені польського народу [24, s. 255].

На території окупованої Польщі діяли не лише польські підпільні організації, але й представники інших національностей, у тому числі українці, євреї, білоруси та ін. Українські історики наголошують, що ставлення між польським та українським населенням на цих землях було неоднозначним і досить складним, з огляду на неоднакове бачення історичного минулого, територіальні суперечки та різні політичні орієнтації. Проте сучасна наукова думка в Україні відходить від конфронтаційних трактувань і розглядає польський визвольний рух як частину загальноєвропейського антинацистського

опору, в якому проявилися найвищі моральні зусилля суспільства в умовах тотальної війни.

До середини 1944 року міжнародна ситуація в Європі характеризувалася значними змінами у співвідношенні сил між союзниками антигітлерівської коаліції. Після поразки німецьких військ під Сталінградом і на Курській дузі влітку 1943 р. стратегічна ініціатива у війні остаточно перейшла до СРСР. Радянські війська поступово звільняли окуповані території, просуваючись у напрямку Центральної Європи. Цей наступ мав не лише військове, а й політичне значення: Москва прагнула поширити свій вплив на території майбутніх «визволених країн», серед яких Польща займала особливе місце [24, s. 137].

Польське питання стало одним із ключових у відносинах між союзниками. Після розриву дипломатичних відносин між СРСР та урядом Речі Посполитої у вигнанні – з легітимним польським урядом Владислава Сікорськю, польський уряд у вигнанні опинився у складному становищі. Лондон і Вашингтон, хоч і формально підтримували його легітимність, уникали відкритого конфлікту з Москвою, яка мала вирішальну роль у військових діях на Східному фронті. У свою чергу, для радянського керівництва польський уряд у Лондоні був небажаним партнером, бо репрезентував довоєнну політичну традицію, незалежну від СРСР. Унаслідок цього Кремль почав формувати альтернативні політичні структури, лояльні до радянської влади.

На міжнародних конференціях союзників польське питання обговорювалося неодноразово. Так, на Тегеранській конференції (листопад–грудень 1943 р.) Франклін Рузвельт, Вінстон Черчилль і Йосип Сталін узгодили загальні принципи післявоєнного устрою Європи, але польські представники не були запрошені до участі. Й. Сталін наполягав на встановленні східного кордону Польщі по «лінії Керзона», що означало втрату для Польщі східних територій, включно з Волинню та Галичиною. В. Черчилль, хоча й намагався зберегти вплив Британії у регіоні, фактично погодився із радянським баченням, розраховуючи натомість отримати поступки у Західній Європі [24, s. 177]. Така

дипломатична розстановка призвела до ізоляції польського уряду у вигнанні, який поступово втрачав підтримку навіть серед західних союзників.

Улітку 1944 року, коли Червона армія досягла східних околиць Варшави, польське командування вбачало у цьому шанс для відновлення національного суверенітету. Керівництво Армії Крайової ухвалило рішення розпочати повстання у столиці, сподіваючись, що союзники визнають Польщу суб'єктом боротьби за свободу. Ця стратегія мала глибокий політичний сенс: поляки прагнули звільнити свою столицю власними силами, ще до приходу радянських військ, і тим самим утвердити незалежність від інших держав.

Радянський Союз не розглядав повстання як союзницький акт – радше як політичну акцію, що могла завадити встановленню прорадянського уряду. Унаслідок цього Варшавське повстання від самого початку не отримало підтримки з боку СРСР, а спроби союзників організувати повітряні поставки закінчилися частковими і невдалими місіями [24, s. 285]. Для Польщі, що протягом усієї війни залишалася без суверенних інститутів, територія якої була окупована, міжнародна ізоляція мала катастрофічні наслідки.

Підготовка і розгортання Варшавського повстання 1944 року мали не лише військово-політичний, а й виразний соціально-психологічний вимір. Після п'яти років окупації Варшава перетворилася на місто, що жило в атмосфері страху, приниження і водночас внутрішнього спротиву. Виснаження, щоденні втрати та почуття безсилля породили в польському суспільстві глибоке прагнення морального очищення, що поступово трансформувалося в готовність до самопожертви [24, s.380]. Повстання сприймалося не лише як збройна акція, а й як акт символічного утвердження людської гідності, покликаний довести, що навіть у зруйнованому місті народ може залишатися господарем власної долі.

Соціально-психологічна атмосфера польської столиці – Варшави, як і всієї Європи, в 1943–1944 рр. була насичена відчуттям наближення змін. Поразки німецьких військ на Сході й зростання рухів опору в Європі викликали очікування швидкого краху Третього Рейху. Серед молоді, особливо студентів і робітників, зростала віра у можливість успішного виступу. Значну роль у

формуванні цих настроїв відіграла підпільна преса, що поширювала не лише інформацію, але й етичні орієнтири – віру в свободу, самопожертву, взаємодопомогу. У статтях підпільних видань звучала думка, що навіть якщо повстання не принесе перемоги, воно стане моральною маніфестацією «живої нації» [22, s. 9].

Не менш важливим чинником був морально-релігійний світогляд, що підтримував дух варшав'ян. Католицька церква, попри переслідування, залишалася осередком моральної стійкості. Священники брали участь у діяльності Армії Крайової, надавали духовну підтримку пораненим, організовували таємні сповіді й поховання [32, s. 179]. Цей релігійний чинник, один із ключових напередодні та під час повстання, не був фанатичним – радше виступав формою колективного самозбереження, способом утримати людяність в умовах окупації.

На національному рівні Варшавське повстання стало кульмінацією формування колективної ідентичності польського народу в XX ст. Сучасні польські дослідники Інституту національної пам'яті (IPN) наголошують, що для багатьох поляків боротьба у 1944 р. означала продовження традиції незалежницьких виступів XIX століття – Листопадового (1830 р.) і Січневого (1863 р.) повстань [38, s. 29]. Отже, Варшава, будучи осередком найбільшого під час Другої світової війни польського збройного виступу проти окупації, постала не лише як військова арена, а й як символ національної тягlosti – «місто-свідок, у якому історія перетворилася на моральний обов'язок». Цей наратив згодом став основою для формування польської пам'яті про повстання..

Своєрідним аспектом соціальної мобілізації було залучення до повстання жінок і підлітків. Близько 20% учасників Армії Крайової становили жінки – зв'язкові, санітарки, розвідниці, друкарки та ін. Для них участь у повстанні мала подвійну мотивацію: патріотичну і моральну – як спосіб зберегти людську гідність у суспільстві, де війна руйнувала всі традиційні ролі. Діти й підлітки були кур'єрами, доставляли повідомлення, доглядали поранених тощо [32, s. 110]. Для сучасної польської історіографії це важливий показник народного

характеру повстання, воно стало не лише військовою операцією, а й соціальним явищем, у якому брали участь усі верстви населення.

Водночас соціально-психологічний контекст не був однорідним. Під впливом окупаційної політики та міжетнічних протиріч у суспільстві зберігалася напруга, зокрема в питаннях польсько-українських взаємин. На думку сучасних істориків, на території Генерального губернаторства проживала значна кількість українців – як робітників, військовополонених, біженців та ін. У ході повстання деякі з них опинилися по різні боки фронту – частина служила в німецьких допоміжних підрозділах, інші – стали жертвами бойових дій. Сучасна українська історіографія уникає однозначних оцінок, натомість зосереджується на гуманітарному вимірі трагедії – стражданнях цивільного населення, незалежно від національності.

Таким чином, передумови Варшавського повстання 1944 року визначалися комплексом політичних, військових та міжнародних чинників. Після підписання пакту Молотова–Ріббентропа 1939 року територія Польщі була розділена між Третім Рейхом і СРСР, що призвело до ліквідації її державності. Упродовж 1939–1944 років на окупованих землях сформувалася розгалужена структура підпільної адміністрації та збройних формувань, об'єднаних у рамках Армії Крайової, підпорядкованої уряду Речі Посполитої у вигнанні в Лондоні.

До середини 1944 року розстановка політичних сил у Європі змінилася на користь антигітлерівської коаліції. Наступ Червоної армії створив передумови для звільнення польських територій, але водночас загострив суперечності між Лондоном і Москвою щодо майбутнього Польщі. Радянське керівництво розглядало Варшаву як сферу власного впливу та підтримувало формування альтернативних органів влади, насамперед, заснованого при підтримці урядових структур СРСР Польського комітету національного визволення.

У цьому контексті керівництво Армії Крайової ухвалило рішення про збройний виступ у столиці, прагнучи засвідчити політичну і військову дієздатність польського підпілля до прибуття радянських військ у середині 1944 р. Отже, Варшавське повстання стало наслідком сукупності внутрішніх і

зовнішніх факторів: динаміки воєнної ситуації, міжсоюзницьких суперечностей та прагнення польського підпілля відновити державний суверенітет у змінених геополітичних умовах.

2.2 Діяльність повстанців, їх місце і роль в історії

Підготовка Варшавського повстання була одним із найскладніших етапів діяльності Армії Крайової. До літа 1944 року командування польського підпілля усвідомлювало, що війна наближається до завершення, а на горизонті – радянське просування на Захід. Ці обставини формували політичну дилему: виступити проти німецьких військ до приходу Червоної армії, щоб засвідчити право поляків самим визволити свою столицю, чи дочекатися радянського наступу, ризикуючи втратити контроль над ситуацією [24, s. 120].

У червні 1944 р. головнокомандувач Армії Крайової генерал Тадеуш Бур-Коморовський (Tadeusz Bór-Komorowski) отримав із Лондона інструкцію про необхідність підготовки до загального повстання у рамках операції «Буря» – загальнонаціональної ініціативи визвольного руху, покликаної продемонструвати союзникам існування незалежної польської держави. Варшава мала стати головною ареною цієї операції, символом політичного й морального самоствердження Польщі. Рішення про виступ ухвалили 31 липня 1944 р. на нараді командування АК після отримання повідомлення, що радянські війська вже підійшли до східних околиць міста [36, s. 55].

Початок повстання призначили на 1 серпня 1944 р. о 17:00 – годину, що увійшла в історію під назвою «Godzina W» («Година В» – від *wybuch*, тобто «вибух»). У цей момент Варшава, виснажена п'ятьма роками окупації, прокинулася до життя. На вулицях, серед зруйнованих кварталів і німецьких патрулів, з'явилися перші загони АК, озброєні переважно легкими кулеметами, револьверами, коктейлями Молотова і кількома мінометами [35, s. 95]. Повстанці захопили частину адміністративних будівель, поліцейні відділки,

поштамт, радіостанцію, а також кілька стратегічних пунктів у районах Воля, Старе Място, Жолібож і Центр.

Уже на початковому етапі повстання стало очевидно, що матеріальні ресурси та озброєння повстанців були обмеженими, що ускладнювало організацію тривалої оборони міста. Попри це, у Варшаві спостерігалася висока мобілізація населення: цивільні мешканці брали активну участь у забезпеченні бойових дій, виконували функції допоміжних служб, організовували тимчасові притулки й медичну допомогу. У місті сформувалася атмосфера громадянської солідарності та співпраці між різними соціальними групами, що стало важливим чинником початкової стійкості повстанського руху [32, s. 140].

У перші дні серпня 1944 р. повстанці встановили контроль над кількома районами міста. Найбільш успішними були дії в районі Воля та у Старому місті, де вдалося створити оборонні рубежі й організувати комунікацію між частинами. Особливу роль відіграли зв'язкові та санітарки – переважно жінки, які ризикуючи життям, доставляли боєприпаси й надавали медичну допомогу [32, s. 154]. У місті з'явилася повстанська преса – газета *Biuletyn Informacyjny*, де друкували новини, звернення, списки загиблих. Преса виконувала подвійну роль: засіб комунікації і психологічну опору, нагадування, що боротьба має сенс навіть у безнадії [67] .

Німецьке командування спочатку було заскочене несподіваним масштабом повстання. Проте вже 2 серпня 1944 р. до Варшави прибули каральні підрозділи СС та допоміжні формування, які розпочали масові репресії проти цивільного населення. Райони Воля і Охота стали місцем жорстоких розстрілів, що згодом увійшли до переліку найтрагічніших злочинів Другої світової війни. Попри це, протягом перших трьох днів повстанці утримували 40 % території міста, демонструючи надзвичайну організованість, яку історики називають «анархією дисципліни» – поєднанням добровільної ініціативи з внутрішньою моральною саморегуляцією [24, s. 199].

Гуманітарний аспект з перших днів повстання мав особливе значення. Варшав'яни відродили в умовах кривавої війни базові елементи нормального

життя – функціонували польові шпиталі, кухні, навіть імпровізовані театри. Ці форми культурного спротиву свідчили, що боротьба мала не лише військову, а й цивілізаційну мету: утвердити ідею життя всупереч смерті, що могла статися з кожним будь-коли. Цей феномен, як підкреслюють сучасні дослідники, став духовною сутністю повстання: у момент руйнування народ відновлював себе через солідарність, допомогу й віру в краще майбутнє [34, s. 34].

Отже, перші дні Варшавського повстання були не просто початком збройного виступу – це був момент національного відродження, коли суспільство зуміло перевершити страх і хаос. Організація, попри брак ресурсів, ґрунтувалася на глибокій моральній структурі, що поєднувала віру у свободу, довіру одне до одного і готовність до жертвності. Саме ці моральні сили стали головним рушієм повстання, визначивши його місце в історії як одну з найсильніших маніфестацій людського духу в XX столітті.

Після перших днів бойових дій Варшавське повстання набуло рис справжньої міської війни. Уже з 5 серпня 1944 р. ситуація в місті кардинально змінилася: німецьке командування кинуло проти повстанців добре озброєні дивізії СС, танкові підрозділи й артилерію. Варшава опинилася під постійними бомбардуваннями, а окремі райони міста почали перетворюватися на руїни. Незважаючи на це, Армія Крайова продовжувала чинити опір, демонструючи високий рівень організованості та моральної витримки [24, s. 130].

Вважаємо, що ключем до розуміння стійкості повстання є його внутрішня структура. Армія Крайова поділялася на кілька територіальних секторів – Середмістя (центр), Старе Місто, Воля, Жолібож, Черняків тощо. Кожний сектор мав власне командування, штаби, медичні пункти, склади боєприпасів і друкарні. Система зв'язку підтримувалася завдяки кур'єрам, переважно жінкам та підліткам, які часто пересувалися під вогнем, ризикуючи життям. Умовно можна сказати, що Варшава стала «підпільною державою в дії»: навіть під обстрілами продовжували виходити газети, працювали лікарні, школи й навіть імпровізовані театри.

Моральна складова відігравала не меншу роль у Варшавському повстанні, ніж військова. Повстанці розуміли, що шансів на перемогу мало, однак вони сприймали боротьбу як акт честі – останню можливість заявити про існування незалежної Польщі [35, s. 96]. За спогадами очевидців, у місті панував дивний контраст: поруч із руїнами часом лунала музика, навіть відбувалися весілля, а священники проводили служби просто серед вулиць [21, s. 321]. Це був своєрідний «світ у війні», де навіть короткі прояви нормальності сприймалися як форма духовного спротиву.

Особливо героїчним був опір у районі Старого міста. Саме там зосередилися найзапекліші бої. До кінця серпня 1944 року цей район перетворився на символ стійкості. Підвалини старовинних кам'яниць стали укріпленнями, підземні переходи – лініями зв'язку між відділами АК. Водночас гуманітарна ситуація погіршувалася з кожним днем: нестача харчів, медикаментів і води, тисячі поранених, відсутність безпечних місць для цивільних. Незважаючи на це, бойовий дух не згасав [24, s. 338]. Повстанці часто повторювали гасло: «*Jeszcze Polska nie zginęła*» – «Ще Польща не вмерла», що символізувало непохитність навіть у повному оточенні.

З огляду на вищесказане, можна стверджувати, що структура повстанських сил була прикладом самоорганізації суспільства у критичній ситуації. Кожен район діяв майже автономно, але водночас усі були об'єднані спільною ідеєю. Цей принцип децентралізованого опору забезпечував гнучкість і здатність до виживання навіть після втрати командних пунктів. Участь у повстанні брали не лише військові – серед бійців було багато робітників, учителів, студентів, священників, жінок і підлітків. Це справді була «народна армія», у найглибшому сенсі цього слова.

Водночас німецькі каральні операції набули характеру масового терору. Особливо трагічними були події 5–7 серпня 1944 р. у районі Воля, де було страчено понад 30 тисяч цивільних. Це мало величезний психологічний ефект, але замість страху серед багатьох мешканців міста посилилася рішучість боротися до кінця. Сучасна польська історіографія трактує ці події як прояв

колективного героїзму, але водночас і як національну трагедію, яка розкрила суперечність між величчю духу і безсиллям перед тотальним насильством [24, s. 456].

Підсумовуючи, слід зазначити, що бойові дії серпня 1944 року засвідчили організований і системний характер Варшавського повстання. Воно мало чітку військово-політичну структуру, визначену командну ієрархію та узгоджені стратегічні цілі. Згідно з підрахунками польських дослідників, втрати Армії Крайової становили близько 18 тисяч загиблих і до 7 тисяч тяжкопоранених. Водночас німецькі сили зазнали ще більших втрат у кількості вбитих, що – з огляду на нерівність у засобах ведення бою – свідчило про високу бойову підготовку повстанців, відзначену навіть у звітах німецького командування. Повстання стало спробою реалізації ідеї відновлення польської державності у воєнних умовах, а його перебіг продемонстрував високий рівень самоорганізації та дисципліни серед учасників. У подальшому ця подія набула значення важливого історичного і політичного феномена, що вплинув на формування колективної пам'яті польського суспільства та на оцінку антинацистського руху опору в Європі.

Гуманітарний аспект Варшавського повстання – одна з найболючіших тем у сучасній польській історіографії. Вважаємо, що саме через призму людських страждань і руйнування міського простору можна найглибше зрозуміти його моральний сенс і трагізм. З перших тижнів серпня 1944 року Варшава перетворилася на арену тотального знищення, де війна перестала бути боротьбою армій і стала, по суті, війною фашистів проти цивільного населення.

Повстання тривало всього 63 дні, але масштаби руйнувань перевищили навіть ті, яких зазнали окремі фронтові міста Європи. Згідно з архівними матеріалами, опублікованими у збірнику «Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych», лише протягом серпня-вересня німецькі війська стратили понад 150 тисяч мирних мешканців, а близько 90% забудови міста було знищено цілеспрямованими артилерійськими й авіаційними ударами [6, s.22]. Очевидно, такі брутальні дії німецько-фашистської влади не

передбачали військової доцільності, бо біля Варшави вже стояли радянські війська, готові її захопити, а швидше мали на меті моральне приниження народу.

За оцінками польських дослідників, Варшавське повстання призвело до загибелі понад 150 тисяч цивільних мешканців міста, серед яких близько третини становили жертви авіаційних бомбардувань, а приблизно 40 тисяч чоловіків, жінок і дітей були страчені у районі Воля підрозділами під командуванням Гайнца Рейнефарта, Оскара Дірлевангера та Пауля Шмідта, тоді як на Алеї Шуха масові розстріли здійснювали поліцейські формування, підпорядковані Фрідріху Гайбелю та Паулю Гану [21, s. 179].

Сучасні польські історики емоційно підкреслюють, що у Варшаві загинула не лише матеріальна культура, а й цілий духовний світ нації. Серед руїн опинилися місцеві університети, бібліотеки, музеї, храми. Символічним стало знищення Національної бібліотеки Польщі, де згоріли сотні тисяч томів, безцінна культурна спадщина поляків. На думку Станіслава Салмоновича, польського історика, правознавця і дослідника інтелектуальної та культурної історії Польщі, знищення культурної спадщини стало продовженням фізичного винищення польської інтелігенції і передової частини суспільства, спробою стерти історичну пам'ять народу [52, s. 70]. У цьому контексті Варшава 1944 року постає не лише як поле бою під час Другої світової війни, а й як культурна «Голгофа Європи».

Водночас гуманітарна катастрофа супроводжувалася прикладами небаченого самопожертвування. У місті діяли десятки імпровізованих шпиталів і пунктів допомоги, де працювали лікарі, медсестри й волонтери. Жіночий внесок у порятунок поранених і дітей, які брали активну участь у збройному виступі, є одним із найзворушливіших елементів історії повстання [32, s. 128]. Попри брак медикаментів і стерильних умов, вони виконували операції, доглядали тисячі людей, часто в підвалах, які самі ставали мішенями для бомбардувань. Цей досвід гуманітарного служіння сьогодні в Польщі розглядають як моральний фундамент відновлення післявоєнного суспільства.

Хотілося б звернути увагу на психологічний вимір трагедії. Документи Армії Крайової свідчать, що навіть у найтяжчі дні люди зберігали почуття солідарності – часто ділилися хлібом, ховали загиблих, рятували дітей незалежно від національності [28, s. 60]. Причому серед мешканців Варшави було чимало українців, євреїв, білорусів та представників деяких інших народів, усі вони стали жертвами однієї катастрофи. Це важливо зрозуміти як спільний досвід страждання під час Другої світової війни, без національного поділу на «своїх» і «чужих».

Гуманітарна трагедія Варшави мала далекосяжні наслідки для всієї післявоєнної Європи, аж до російської збройної агресії проти України в наш час, що на багато десятиліть дала розуміння урядам і громадськості: війна проти цивільного населення – це не лише військовий злочин, а моральний крах цивілізації. Сучасні польські історики часто повторюють: «Після Варшави 1944 року людство втратило невинність» [34, s. 19]. Саме тому в європейській історичній пам'яті Варшавське повстання, що є трагічною сторінкою Другої світової війни, сприймається як трагедія всього континенту, а не лише однієї нації.

На жаль, нам довелося побачити крах післявоєнного мирного порядку, коли російський рашизм на чолі з В. Путіним на очах усього цивілізованого світу розгорнув війну проти жителів України: вбиває цивільне населення, руйнує інфраструктуру тощо. Це робиться часто іншими методами, ніж у 1944 р., більш сучасними (дронами, з використанням штучного інтелекту, і т. п.), але суть від цього, на наш погляд, не міняється. Тому нам важливо пам'ятати про минуле і робити з нього правильні висновки, зло має бути покаране, щоб воно не повторилося, принаймні в близькій перспективі (як був засуджений на міжнародній арені після завершення світової війни фашизм та його носії, але не було такого ж суду над, у нашому розумінні, не меншим злом – сталінізмом).

Під цим кутом зору можна зробити висновок, що гуманітарний вимір Варшавського повстання – це не лише розділ історії, а моральний урок. Він показує, що навіть у найтемніших обставинах людина повинна залишатися

людиною: допомагати іншому, з готовністю пожертвувати собою, рятувати дитину замість того, щоб рятувати себе, і т. п. Це реальні приклади з історії Варшавського повстання 1944 р. Саме в цьому проявилася справжня сутність Варшави – міста, яке загинуло, але не впало духовно.

Трагедія Варшавського повстання нагадує нам, що війна ніколи не є лише конфліктом держав – це, насамперед, катастрофа людей, чії долі і мрії перетворюються на попіл. І тому пам'ять про Варшаву 1944 року – це не лише пам'ять про минуле, а й застереження для майбутнього. Для наочності в додатках подано таблицю (див. Додаток Б), яка демонструє колосальні масштаби гуманітарних втрат під час Варшавського повстання. Знищення міста і загибель понад третини його населення свідчать, що для нацистського командування метою стало не військове придушення виступу, а повне фізичне й культурне знищення столиці.

Варшавське повстання 1944 року було однією з найбільш організованих і масштабних операцій антинацистського підпілля в окупованій Європі. Його проведення засвідчило високий рівень координації між військовими та цивільними структурами Польського підпілля, що діяли під керівництвом Армії Крайової. Незважаючи на обмежені матеріальні ресурси, повстанці змогли на певний час встановити контроль над частиною міста, створити систему командування, комунікації, медичної допомоги та постачання.

З воєнно-стратегічного погляду Варшавське повстання мало обмежені шанси на успіх через відсутність належної зовнішньої підтримки та значну перевагу німецьких сил. Після завершення бойових дій до німецького полону потрапило понад 15 000 повстанців, серед яких майже 1000 офіцерів і близько 2000 жінок [21, с. 489]. Попри це, перебіг подій продемонстрував високий рівень організованості й моральної стійкості підпілля, яке діяло в умовах повної ізоляції. Досвід Варшави довів, що навіть у разі військової поразки суспільство здатне до консолідації навколо ідеї державного суверенітету.

У політичному контексті події серпня–жовтня 1944 року продемонстрували розбіжності між стратегічними цілями уряду Речі

Посполитої у вигнанні, Армії Крайової та радянського керівництва. Рішення не підтримати повстання з боку СРСР визначило його трагічний фінал і стало фактором подальшої радянізації Польщі. Водночас Варшавське повстання мало суттєве значення для збереження ідеї незалежної державності: воно підтвердило спадкоємність політичних традицій Другої Речі Посполитої й засвідчило прагнення польського суспільства до самостійного формування післявоєнного ладу.

З історико-культурного погляду повстання стало каталізатором формування нової національної міфології, у якій військова поразка поєдналася з моральною перемогою. Воно визначило подальший характер історичної пам'яті польського народу, ставши символом солідарності, жертвності та відповідальності за власну державність.

2.3 Українці у Варшавському повстанні 1944 р.

Питання присутності українців у Варшавському повстанні 1944 року потребує розгляду в ширшому історико-політичному контексті, оскільки воно пов'язане не лише з воєнними подіями, але й зі спадщиною польсько-українських стосунків XIX – першої половини XX століття. На початок війни у Варшаві проживала відносно невелика українська громада – духовенство, студенти, робітники, а також переселенці з Холмщини та Волині, за приблизними підрахунками, до 2 тис. осіб. У роки окупації частина з них була вивезена на примусові роботи або опинилася у таборах, проте певна кількість залишалася в місті до літа 1944 року [48, s. 196].

Для розуміння питання участі українців у польському повстанні слід враховувати стан міжетнічних відносин на середину XX ст. Після трагічних подій на Волині 1943 року між поляками й українцями виникла глибока недовіра, яка не могла не позначитися на сприйнятті українців у Польщі, включаючи її столицю – Варшаву. Однак важливо підкреслити, що ці конфлікти не мали прямого продовження у Варшаві. Місцева українська громада була

невеликою, позбавленою політичних структур і практично не брала участі в бойових діях [24, s. 326]. Це відрізняє ситуацію у Варшаві від того, що відбувалося на східних територіях, зокрема на етнічних українських землях, і дозволяє трактувати її як окреме гуманітарне явище, а не частину міжнаціонального протистояння.

Згідно з сучасними дослідженнями, більшість українців у Варшаві на той час становили звичайні мешканці – робітники, медики, студенти, які прагнули вижити у важких умовах окупації [4, s. 140]. В їхньому середовищі не існувало організованих національних ініціатив або збройних осередків. Під час повстання ці люди опинилися в пастці міських боїв – поряд із поляками, євреями, білорусами та ін. Для багатьох це було трагедією поза політикою: вони втратили домівки, рідних, часто навіть документи, які могли підтвердити їхнє походження.

З ідеологічних причин догматична радянська та польська післявоєнна історіографія комуністичного спрямування довгий час розглядала тему «українського питання» у Варшавському повстанні виключно через призму участі окремих українців у складі німецьких допоміжних частин. Такий підхід сформував однобоку уяву, в якій українці постали лише як «чужі» або «вороги». Лише після 1991 року, з розпадом партійно-тоталітарної комуністичної системи, відкриттям раніше недоступних архівів і появою спільних польсько-українських досліджень, з'явилася можливість розрізнити пропагандистські кліше та реальні факти [45, s. 302].

На основі сучасних досліджень можна зробити загальний висновок, що присутність українців у Варшаві 1944 року була радше частиною загальної людської драми, ніж проявом політичної участі. Українці стали частиною багатонаціонального населення міста, яке переживало ті самі страждання і руйнування. Розуміння цього контексту дозволяє уникнути спрощень і підходити до теми з гуманітарного, а не конфронтаційного боку – саме так, як вимагає сучасна історична наука.

Питання участі українців у складі німецьких каральних формувань, які придушували Варшавське повстання, є одним із найскладніших аспектів спільної історичної пам'яті. Вважаємо, що аналіз цієї теми повинен спиратися виключно на документи, а не на політичні інтерпретації, які протягом десятиліть спотворювали реальну картину подій. Згідно з матеріалами збірника «Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych», у боях проти повстанців брали участь окремі підрозділи так званих «східних батальйонів» (*Osttruppen*), сформовані німцями з військовополонених і мобілізованих осіб різних національностей – росіян, білорусів, казахів, грузинів та ін., у т. ч. українців [6, s. 720]. Однак у документах не йдеться про організовану участь українських національних частин чи будь-яких підрозділів, що діяли під українськими політичними гаслами. Їхній статус був швидше допоміжним, а командування – виключно німецьким.

До таких формувань потрапляли люди з різними життєвими обставинами. Частина з них – колишні радянські військовополонені, які погоджувалися на службу через голод, страх перед репресіями або прагнення вижити. У німецьких звітах, по суті, немає підтвердження, що їхня участь мала ідеологічний чи національний характер [6, s.728]. Польські історики сьогодні також визнають: поняття «українські підрозділи» у складі допоміжних формувань Вермахту та поліційних підрозділів в контексті повстання є радше адміністративним, ніж етнічним позначенням [4, s. 85].

Важливо розрізняти участь окремих українців у допоміжних німецьких частинах та позицію українського національно-визвольного руху загалом. Організації, які діяли на етнічних українських землях, зокрема, Українська повстанська армія (далі – УПА) або підпільні групи ОУН, не брали жодної участі у варшавських подіях. У досліджуваний період їхня діяльність була зосереджена на боротьбі з радянською владою та захисті місцевого українського населення на Західній Україні [18]. Та й ОУН і УПА не мали своїх організованих осередків на території, де розгорнулося повстання. Поява

окремих українців у складі каральних формувань аж ніяк не може трактуватися як прояв політичної позиції діячів українського національно-визвольного руху.

Показово, що в сучасній польській історіографії ця тема поступово переосмислюється. Якщо в перші повоєнні десятиліття пропаганда намагалася представити «українців» як чи не головну силу каральних загонів (зокрема, в контексті т. зв. «бригади РОНА»), то нині більшість дослідників погоджується, що цей образ мав явно пропагандистський характер у радянському дусі [27, s. 180]. У складі Російської визвольної народної армії (далі – РОНА), що була створена генералом А. Власовим, дійсно могли бути поодинокі особи з українських територій, але етнічний склад частини був переважно російським [6, s. 109]. Це підтверджується документами Служби безпеки Німеччини, де національний розподіл вказано окремими відомостями [4, s. 378].

На наше переконання, нині головне завдання істориків – не пошук винних, а відновлення складного людського виміру війни. Українці, які навіть волею долі під час збройного конфлікту опинилися у складі німецьких формувань, найчастіше були жертвами системи, а не її свідомими учасниками. Вони стали частиною трагедії Другої світової війни, коли мільйони людей втратили власну волю між двома режимами – нацистським і сталінським. Тому сучасна історіографія, зокрема українська, справедливо трактує їх не як злочинців, а як людей, втягнутих у обставини, де вибір був ілюзорним.

Загалом участь українців у каральних формуваннях під час Варшавського повстання 1944 р. мала обмежений і несистемний характер. Її масштаби перебільшувалися радянською і польською післявоєнною пропагандою, що прагнула створити зручний образ «іншого» ворога. Сьогодні розуміємо, що трагедія Варшави – це спільна трагедія багатьох народів, серед яких були й українці, які опинилися по обидва боки лінії німецько-радянського фронту. Саме тому це питання варто розглядати не через призму національної провини, а як епізод спільної європейської катастрофи, що потребує співчуття, а не осуду.

У сучасних дослідженнях питання присутності українців серед цивільного населення Варшави 1944 року набуває дедалі більш гуманітарного

характеру. Ця тема дозволяє побачити повстання не лише як військову операцію, а як багатонаціональну трагедію, де поруч страждали й гинули люди різних культур, мов і віросповідань. За оцінками сучасних польських істориків, у Варшаві напередодні повстання проживало кілька тисяч осіб українського походження [38, s. 176]. Це були переважно робітники, студенти, священники, а також жінки, які працювали у лікарнях і закладах харчування. Більшість із них не мала виразної політичної позиції – люди просто намагалися вижити в окупованому місті. Після початку боїв українці, як і поляки, опинилися у вирі насильства: втратили домівки, членів родини, стали заручниками обстрілів. Деякі джерела вказують, що українці переважно проживали в районах Воля, Середмістя і Охота – саме там, де згодом відбулися найжорстокіші каральні акції [38, s. 179].

У польських шпиталях і санітарних підрозділах повстанців серед персоналу зустрічаються українські імена. Документи Інституту національної пам'яті Польщі (IPN) фіксують участь українок у догляді за пораненими в польових лікарнях. Історики вважають, що ця участь була не винятком, а частиною спільного прагнення людей допомагати іншим у скрутних обставинах незалежно від національності. Такі свідчення руйнують стереотип про повне відчуження між двома народами і підкреслюють, що у вирішальні моменти війни людяність часто виявлялася сильнішою за історичні образи.

З української точки зору це питання особливо важливе для формування достовірної історичної пам'яті. Після війни доля українців, які пережили повстання, практично не досліджувалася. Багато з них емігрували, приховуючи своє походження, або були депортовані до СРСР у межах післявоєнних обмінів населенням. Українські історики нині поступово відновлюють ці забуті біографії, наголошуючи на тому, що українці Варшави були не «чужими», а частиною європейського міського середовища [65].

Більш детально участь і становище українців у подіях Варшавського повстання 1944 р. висвітлено в Додатку В. Як видно з наведених даних, українці у Варшаві становили незначну, але помітну частину міського населення, яке

постраждало під час повстання. Їх участь не мала організованого або політичного характеру – більшість українців були цивільними жертвами або мобілізованими до допоміжних частин без власного вибору. Український фактор у повстанні мав, передусім, гуманітарний, а не військовий вимір. Власне, в історії цивільного населення Варшави, в нашому розумінні, проявляється справжній сенс повстання – як трагедії людини, а не лише держави. Усі свідки, незалежно від мови чи паспорта, переживали спільний страх, голод, безсилля перед насильством і т. п.

Серед українців, що залишили спогади, є розповіді про спільні молитви у підвалах, де поруч стояли поляки, євреї, білоруси. «На ніч ми сходили до підвалу, де тіснилися десятки людей – старі, діти, жінки, – писала учасниця тих подій. – Хтось тихо молився, інші просто мовчали. Було спекотно, задусливо, але всі трималися разом, бо тільки разом можна було витримати цей страх» [68]. Такі далеко не поодинокі сцени в умовах Варшавського повстання показують, що в момент катастрофи національні межі втрачали значення, а головним ставало спільне виживання.

Підсумовуючи, хотілося б наголосити, що українці як цивільні мешканці Варшави не були активними учасниками повстання, проте стали його свідками і співжертвами. Їхня присутність нагадує, що історія, по суті, не зводиться до протистояння народів, націй – це історія окремих людей, яким довелося жити серед руїн. З огляду на вищесказане, саме в гуманітарному вимірі – через долі таких невідомих українців – можна побачити спільну людську сутність трагедії Варшави 1944 року.

Варшавське повстання 1944 року стало кульмінацією польського визвольного руху та одним із найважливіших етапів антинацистського Руху опору в Європі під час Другої світової війни. Перебіг повстання засвідчив високий рівень організованості польського підпілля, здатність цивільного населення до самоорганізації та моральну стійкість у надзвичайно складних умовах воєнного лихоліття. Події повстання мали не лише військовий, але й гуманітарний вимір. Масштабні руйнування Варшави та численні жертви серед

мирного населення свідчать про тотальний характер насильства, спрямованого не лише проти збройних формувань, а й проти всього міського середовища.

Щодо українського питання, то участь вихідців з українських територій у подіях 1944 року мала переважно пасивний і несистемний характер. Документальні джерела свідчать про наявність українців серед цивільного населення Варшави, а також у складі допоміжних частин, що діяли під німецьким командуванням, без політичної або національної самостійності. Невелика частина українського населення брала безпосередню участь у подіях на боці повсталих. Ці факти не дають підстав говорити про будь-яку організовану участь українських структур у повстанні.

Варшавське повстання 1944 р. є багатогранним історичним явищем, у якому військові, соціальні й гуманітарні аспекти тісно переплітаються. Для сучасної науки воно залишається прикладом складних міжнаціональних взаємодій у кризових умовах війни, прагнення протистояння злочинному фашистському режиму, яскравим проявом польського національно-визвольного руху в ХХ ст. Варшавське повстання повинно стати джерелом для подальших досліджень спільного історичного досвіду народів Центрально-Східної Європи.

РОЗДІЛ 3. ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ У СУЧАСНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Варшавське повстання знайшло відображення в сучасних підручниках з історії як в Україні, так і в Польщі. Зрозуміло, що більш широко воно висвітлюється в польських підручниках та є засобом для формування відповідних компетентностей школярів. Для аналізу методичних підходів до висвітлення Варшавського повстання 1944 року було використано п'ять найпоширеніших у польській шкільній практиці підручників, затверджених Міністерством освіти та науки Польщі для навчання в основній і середній школі. До корпусу увійшли видання, що охоплюють період Другої світової війни та мають окремі або інтегровані модулі, присвячені темі повстання.

Провідне місце серед них посідає підручник «Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 8» («Учора й сьогодні. Історія. 8 клас») авторів Robert Śniegocki (Роберт Шнеґоцький) та Agnieszka Zielińska (Агнешка Зелінська) (Nowa Era, Warszawa, 2021 г.). Видання належить до базової лінії для восьмого класу, яка завершує цикл історії Польщі від поділів наприкінці XVIII ст. і до сучасності. Варшавське повстання розглядається у розділі «Plan «Burza» i Powstanie Warszawskie» як логічне завершення теми польського підпілля. Матеріал побудований за компетентнісним принципом: короткий виклад подій доповнено документальними фрагментами, схемами та запитаннями. Учням пропонуються завдання для роботи в парах, міні-есе та вправи з аналізу джерел, насамперед, свідчень очевидців та фотографій [104, s. 80].

Другий базовий підручник – «Historia 8» Wojciech Kalwat, Piotr Szlanty та Andrzej Zawistowskiego (WSiP, 2022 г.) («Історія 8» Войцеха Кальвата, Пйотра Шланти та Анджея Завістовського.). Він містить розділ 11 «Powstanie warszawskie», розміщений після теми «Ziemia polska w latach 1943–1944». У цьому підручнику повстання подається у зв'язку з планом «Burza» та формуванням Польської підпільної держави (Polskiego Państwa Podziemnego). Автори застосовують метод «візуального оповідання»: текст супроводжують інфографіки, карти бойових районів, фотографії барикад, цитати зі щоденників.

Методичний апарат передбачає запитання різних рівнів складності – від фактичних до рефлексивних. У кінці теми розміщено блок «Sprawdź się», що виконує функцію формувального оцінювання [101, s. 117].

До нашого аналізу включено також серію авторства Aleksandra Kmak-Pamirska i Krzysztof Gutowski. «Europa. Nasza historia. Klasa 8» (WSiP / Nowa Era, 2021 р.) (Александра Кмак-Памірська та Кшиштоф Гутовський) «Європа. Наша історія. 8 клас»), створену у співпраці з німецькими видавцями. У цьому курсі Варшавське повстання представлено як частину загальноєвропейського руху опору. Автори інтегрують польський досвід у ширший контекст Другої світової війни, акцентуючи увагу на спільних цінностях боротьби за свободу. Методично підручник вирізняється міжкультурним підходом: завдання спонукають учнів порівнювати сприйняття повстання в польській і західній історіографії, формулювати власні судження, аргументувати позицію в дискусії [102, s. 40].

На рівні старшої школи проаналізовано підручник авторства Jarosław Kłaczek, Anna Łaskiewicz та Stanisław Roszak «Poznać przeszłość. Historia. Liceum i technikum, klasa 3» (Nowa Era, 2023 р.) (Ярослав Клячков, Анна Лашкевич та Станіслав Рошак «Пізнати минуле. Історія. Ліцей і технікум, 3 клас» (Nowa Era, 2023)). У цьому виданні повстання подається в розділі «Polska w latach wojny i okupacji». Автори вживають проблемно-пошуковий метод: текст має вигляд послідовності запитань і гіпотез, які учень перевіряє, працюючи з фрагментами документів АК, промовами генералів, фотоматеріалами Музею повстання Варшавського. До кожної теми додаються рубрики «Zastanów się», «Praca z mapą» та «Dyskusja w klasie» [103, s. 123].

Підручник «Historia. Nowa edycja. Klasa 3. Zakres podstawowy» (Jarosław Czubaty, Piotr Szlanta, Andrzej Zawistowski; WSiP, 2020 р.) («Історія. Нове видання. 3 клас. Базовий рівень» (Ярослав Чубати, Пйотр Шланта, Анджей Завістовський; WSiP, 2020 р.) продовжує цю ж лінію для ліцеїв. Варшавське повстання розміщене у блоці «Druga wojna światowa – Polska i świat». Методика базується на поєднанні фактологічного викладу з аналітичними завданнями.

Автори активно застосовують прийоми порівняння, хронологічного узагальнення та роботи з таблицями «przyczyny – przebieg – skutki». Для розвитку критичного мислення передбачено запитання на оцінювання дій учасників повстання та їх наслідків для післявоєнної Європи [105, s. 205].

Розглянемо методичні особливості подання теми Варшавського повстання у польських шкільних підручниках. Сучасна система історичної освіти Польщі орієнтована на компетентнісний, діяльнісний і ціннісний підхід, що закріплено в «Основі загальної освітньої програми» [3]. Відповідно, подача теми Варшавського повстання 1944 р. у шкільних підручниках має не лише фактологічний, а й виховний, громадянський вимір. Аналіз п'яти навчальних видань засвідчує, що усі вони спираються на єдину дидактичну логіку – від передумов і ходу повстання до його наслідків і символічного значення, але реалізують її через різні методичні інструменти: компетентнісний, інтерактивно-візуальний, проблемно-пошуковий, міжкультурний та виховно-ціннісний підходи [101, s. 73; 102, s. 40; 103, s. 123; 105, s. 348].

Компетентнісний підхід визначається тим, що в польських шкільних курсах історії засвоєння матеріалу про Варшавське повстання відбувається через формування чітко визначених компетентностей. Учень має пояснювати причини, описувати перебіг подій, аналізувати наслідки та оцінювати значення повстання для подальшої долі Польщі. Так, у підручниках «Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej» [104] та «Historia 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej.» [101] подано перелік очікуваних результатів навчання, що орієнтують учителя й учня на досягнення конкретних умінь. Структура теми вибудована за схемою «причини – перебіг – наслідки – пам'ять». Учням пропонують узагальнювати факти, працювати з таблицями, формулювати причинно-наслідкові зв'язки, застосовувати порівняльний аналіз. Завершальні блоки уроків містять вправи для самоперевірки та короткі узагальнення, що виконують функцію формувального оцінювання знань і вмінь [104, s. 90; 101, s. 83].

Якщо брати до уваги інтерактивно-візуальний підхід, то видання «Historia 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej.» [101, s. 72] і «Historia. Nowa edycja. Klasa 3» [103, s. 332] активно застосовують візуальні та цифрові ресурси. Тема супроводжується картами бойових дій, фотографіями з Музею Варшавського повстання, схемами та інфографікою. Завдання побудовані так, щоб учні не лише сприймали зображення, а й аналізували його як історичне джерело. У свою чергу, в цифровому підручнику Міністерства освіти Польщі «E-podręczniki Zintegrowana Platforma Edukacyjna» [73] реалізовано інтерактивну подачу матеріалу. Учні працюють з аудіо- та відеосвідченнями, інтерактивними картами районів боїв, тестами з автоматичною перевіркою результатів тощо. Таким чином формується вміння школярів самостійно здобувати знання і критично осмислювати візуальну інформацію.

Що стосується проблемно-пошукового підходу, то хотілося б виділити підручники для старшої школи – «Poznać przeszłość. Historia» [103] та «Historia. Nowa edycja. Klasa 3» [105], що побудовані за принципом історичного дослідження. Текст організовано у формі послідовних проблемних питань, які спонукають учня самостійно встановлювати причини та наслідки рішень командування, оцінювати позиції учасників і союзників. Робота з фрагментами документів, свідченнями очевидців, газетними матеріалами сприяє формуванню аналітичних умінь і навичок аргументації. У методичних рекомендаціях до цих курсів наголошується на необхідності колективного обговорення спірних питань історії повстання, розв'язання моральних дилем та порівняння різних інтерпретацій. Завдяки цьому школярі залучаються до наукового способу мислення, коли знання формуються не шляхом заучування, а через пошук і перевірку гіпотез [103, s. 126; 105, s. 3487].

У плані міжкультурного підходу особливе місце займає згаданий вище підручник «Europa. Nasza historia. Klasa 8» [102], розроблений у межах польсько-німецького проекту. Варшавське повстання тут розглядається у ширшому контексті європейського руху опору проти нацизму. Автори підкреслюють спільність європейських цінностей – боротьбу за свободу,

людську гідність, право на самовизначення. Методично це виражено через завдання порівняльного характеру, обговорення реакції міжнародної спільноти та узагальнення спільних рис визвольних змагань. Такий підхід формує у школярів міжкультурну компетентність, толерантність і здатність бачити історію Польщі в європейському вимірі [102, с. 60].

Виховно-ціннісний аспект цінний для освітнього процесу тим, що в кожному з розглянутих підручників тема Варшавського повстання 1944 р. має чітко виражену виховну функцію. Автори трактують повстання як приклад громадянської солідарності, мужності та самопожертви. Зміст уроків спонукає учнів замислитися над моральним вибором покоління повстанців, усвідомити ціну свободи, сформувати особистісну позицію щодо історичної пам'яті. Методика навчання передбачає зв'язок із сучасністю – участь у шкільних або міських заходах пам'яті, віртуальні екскурсії до музеїв, роботу над творчими проектами. Таким чином, історія стає інструментом формування громадянської культури та патріотичного виховання.

Методичний аналіз свідчить, що сучасні польські шкільні підручники послідовно поєднують навчальну, дослідницьку та виховну функції. Незалежно від видавництва чи цільової аудиторії, вони використовують інтегровану модель викладання, в якій історичний факт поєднується з розвитком мислення, комунікаційних і громадянських умінь. Варшавське повстання подається як ключова подія польської історії XX століття, але водночас як педагогічний приклад людяності, відповідальності й прагнення до свободи. Такий підхід забезпечує не лише засвоєння знань, а й формування ціннісної основи історичної пам'яті молодого покоління.

Однією з найхарактерніших рис проаналізованих нами сучасних польських підручників є систематичне залучення історичних джерел як головного інструмента пізнання минулого. Тема Варшавського повстання 1944 р. подається не лише через опис подій, а, передусім, через роботу з автентичними матеріалами – документами, спогадами, картами, світлинами, листами та газетними повідомленнями. Такий підхід спрямований на розвиток

критичного мислення, уміння аналізувати різні типи джерел, робити висновки та формувати власну оцінку історичних фактів [101, s. 75; 105, s. 348].

У базових підручниках для восьмого класу робота з джерелом є наскрізною методичною лінією. Поряд із текстом подаються короткі уривки зі спогадів учасників повстання, фрагменти наказів командування Армії Крайової, повідомлення підпільної преси. Учням пропонується порівняти інформацію з різних джерел, визначити їх достовірність і можливі суперечності. Так формується первинна історична компетентність – уміння співвідносити джерело, контекст і авторську позицію.

На рівні старшої школи, у підручниках «Poznać przeszłość. Historia» [103] та «Historia. Nowa edycja» [105], джерельна база ускладнюється. Тут представлено більш об'ємні документи: уривки з доповідей командування, промови генералів, фрагменти листування лондонського уряду та ін. Завдання спонукають учнів інтерпретувати документи з урахуванням політичного контексту, виділяти позицію автора, порівнювати офіційні та особисті свідчення. Таким чином підручники реалізують концепцію «учня-дослідника», який самостійно реконструює історичну картину на основі джерельних доказів [103, s. 125].

Важливим компонентом джерельної роботи є активне використання у шкільній освіті матеріалів Музею повстання Варшавського, заснованого у 2004 р. У методичних порадах до підручників вказано, що шкільний курс має поєднувати аудиторну та позааудиторну діяльність. Учні залучаються до участі в музейних заходах, інтерактивних виставках, проєктах «Архів свідків історії» та ін. Це дає змогу доторкнутися до реальних експонатів, документів, аудіо- та відеосвідчень учасників подій [75]. Музейна педагогіка в польській школі розглядається швидше не як факультативна, а як обов'язкова складова формування історичної культури.

Особливу увагу в польській шкільній освіті приділено поєднанню традиційних і цифрових форм роботи з джерелами. У державній електронній платформі «Е-підручники» створено інтерактивний модуль «Варшавське

повстання», який містить цифрові копії документів, мапи та архівні фото. Учні можуть порівнювати версії подій, переглядати коментарі істориків, аналізувати документи у форматі інтерактивних завдань. Такий підхід розвиває інформаційну та медіаграмотність, уміння працювати з електронними джерелами і критично оцінювати візуальний контент [73].

Залучення джерел до навчального процесу забезпечує тісний зв'язок між історичними фактами та їх етичним осмисленням. У процесі аналізу учні не лише засвоюють фактичний матеріал, але й переживають історію емоційно, вчаться співпереживати долі учасників повстання. Робота з автентичними свідченнями розвиває повагу до людського досвіду, формує почуття історичної відповідальності та національної пам'яті.

Отже, польські підручники реалізують принцип єдності історичного знання та практики. Джерело стає не лише ілюстрацією, а головним дидактичним інструментом, через який учні осмислюють минуле, набуваючи навичок аналізу, інтерпретації й оцінювання. Музейна педагогіка, безпосередньо інтегрована у шкільну програму, формує в учнів уміння співвідносити події з особистими моральними орієнтирами, що є одним із головних завдань сучасної гуманітарної освіти.

Натомість аналіз сучасних українських підручників з історії засвідчує, що тема Варшавського повстання 1944 р. посідає, в нашому розумінні, периферійне місце у змісті навчальних програм. Вона подається досить фрагментарно – як складова тематики Другої світової війни, визволення Європи від нацизму або складних політичних подій у Польщі наприкінці збройного конфлікту між сталінізмом і гітлеризмом. Нижче наведено перелік діючих підручників в Україні, у яких зафіксовано згадку про повстання.

Провідне місце серед них займає «Всесвітня історія 10 клас» авторів Олександра Гісема та Олександра Мартинюка (видавництво «Ранок», 2018 р.). Це базовий підручник профільного рівня. Варшавське повстання згадується в темі «Завершення Другої світової війни», у підпункті про визволення країн Центрально-Східної Європи. Зокрема, подано інформацію про збройний виступ

у Варшаві та позицію радянського командування, надано фото головнокомандувача повстання [86, с. 186].

Інше видання – «Всесвітня історія. 10 клас (рівень стандарту)» авторів Олександра Гісема та Олександра Мартинюка (видавництво «Генеза», 2021 р.). У розділі «Друга світова війна» міститься підрозділ про рух Опору в Європі, де Варшавське повстання подано серед прикладів антифашистських виступів народів континенту. Автори наводять базові відомості – передумови, результат і коротку характеристику подій [87, с. 148, 149].

Водночас у підручнику «Всесвітня історія. 10 клас (рівень стандарту)» авторки Тетяни Ладиченко (видавництво «Генеза», 2018 р.) Варшавське повстання згадується у темі «Рух Опору в окупованій Європі». Тут воно представлено поряд із французьким, югославським та чеським повстаннями, підкреслюючи, що у Польщі не існувало колабораціонізму з німецькими окупантами, однак без розгорнутих деталей або політичних оцінок [90, с. 143, 144].

У межах інтегрованого курсу «Україна і світ. 10 клас» (автор Олександр Гісем, «Ранок», 2018 р.) досліджувана подія згадується побіжно – у контексті звільнення Східної Європи від нацизму та встановлення радянської сфери впливу, більшу увагу присвячено формуванню Армії Крайової у контексті польського руху опору західноукраїнських землях [85, с. 225].

Короткий опис досліджуваної події подано також у виданні «Всесвітня історія. 10 клас (рівень стандарту)» автора Павла Полянського (видавництво «Грамота», 2018 р.). У підрозділі «Рух Опору» автор відзначає Варшавське повстання як один із європейських виступів проти німецької окупації, проте знову-таки без детального аналізу його політичних наслідків для історії Центрально-Східної Європи. Автор коректно зазначає, що повстання зазнало поразки та було розгромлене німцями за бездіяльності Йосифа Сталіна [93, с. 217]. Причина відсутності поглибленого аналізу в цьому підручнику полягає в його методологічному та цільовому спрямуванні. Підручник «Всесвітня історія. 10 клас (рівень стандарту)» створений, насамперед, для шкільного навчання, де

пріоритет надається систематизації фактів, хронології та ключових подій, а не комплексній науковій оцінці. Тобто мета автора – подати загальний огляд, доступний для учнів старших класів, з акцентом на ключові явища (в цьому випадку – антифашистський рух Опору), а не здійснювати детальний аналіз політичних, соціальних та міжнародних наслідків подій.

Крім того, шкільні підручники часто орієнтуються на стислість і доступність матеріалу, що обмежує можливість глибокого історіографічного обговорення чи порівняння різних точок зору. Автори згадують про Варшавське повстання 1944 року як приклад значного опору нацизму, але, на жаль, не розкривають його вплив на зміну політичного балансу у Центрально-Східній Європі, не аналізують наслідки для взаємин Польщі з союзниками та СРСР, а також не оцінюють внутрішньополітичні конфлікти всередині польського підпілля. Тобто підручники обмежується описовим підходом, тоді як глибинний аналіз характерний для спеціалізованих наукових досліджень.

В підручнику «Всесвітня історія. 10 клас» автора Ігора Щупака (видавництво «Оріон», 2018 р.) наведено короткий абзац про польський рух опору та Армію Крайову, як його головний осередок та нічого не згадується про збройний виступ у Варшаві 1944 року [100, с. 179].

У результаті аналізу підручників Олени Пометун та Нестора Гупана «Історія України. 11 клас» (видавництво «Сиція», 2012) [96], Віталія Власова та Станіслава Кульчицького «Історія України. 11 клас» (видавництво «Літера ЛТД», 2024) [84], а також підручника Олени Пометун та Нестора Гупана «Історія України. 10 клас» (видавництво «Оріон», 2018) [97] встановлено відсутність прямих згадок про Варшавське повстання 1944 р. Така відсутність зумовлена концептуальними та програмними особливостями шкільного курсу історії України, який у межах вивчення подій Другої світової війни зосереджується на процесах, безпосередньо пов'язаних з історичним розвитком українських земель. Водночас Варшавське повстання розглядається передусім у межах всесвітньо-історичного контексту Другої світової війни, у якому події на території України подаються як складова ширших європейських і глобальних

процесів, без виокремлення цієї події як окремого сюжетного елемента курсу історії України. Крім того, рівень стандарту передбачає обмежений обсяг навчального матеріалу, що зумовлює відбір узагальнених тематичних блоків і не дозволяє детально висвітлювати всі значущі події загальноєвропейського масштабу.

Загалом аналіз корпусу сучасних українських підручників свідчить, що згадка про Варшавське повстання наявна майже у всіх програмах старшої школи, але має характер, по суті, додаткової інформації до висвітлення подій на завершальному етапі німецько-радянської війни. У жодному з них ця подія не становить окремого розділу чи теми, а розглядається лише як ілюстративний приклад у ширшому контексті Другої світової війни.

Таким чином, аналіз сучасних українських підручників з історії для 10–11 класів показує, що Варшавське повстання 1944 року розглядається досить побіжно, у межах загального викладу подій Другої світової війни. На відміну від польської шкільної традиції, де ця тема має самостійний навчальний модуль, в українській системі вона виконує лише ілюстративну функцію – приклад антинацистського руху опору в Європі або елемент зовнішньополітичної ситуації напередодні завершення війни.

У більшості підручників (зокрема, у виданнях авторів Олександра Гісема та Олександра Мартинюка [87], Ігоря Щупака [100] і Павла Полянського [93]) матеріал про Варшавське повстання обмежується одним або двома абзацами тексту. У ньому, як правило, подано дату, тривалість, організаторів і загальний результат події. Автори зазвичай зазначають, що повстання було спрямовано на визволення польської столиці власними силами, проте не отримало підтримки від радянських військ, які стояли на східному березі Вісли. У деяких підручниках профільного рівня (Гісем і Мартинюк [86]) додається коротке пояснення політичного контексту – суперечностей між польським еміграційним урядом у Лондоні та радянським керівництвом. Водночас тема не розгортається в окремий навчальний блок і не супроводжується аналізом джерел чи візуальним матеріалом.

Традиційно подання інформації має хронологічно-фактологічний характер. Повстання згадується після опису наступу Червоної армії влітку 1944 р. або у підтемі «Завершення війни в Європі». Структура викладу зводиться до короткого констатування: місце, дата, учасники, наслідки. Іноді вживається оцінювальна фраза на кшталт «повстання було героїчним, але приреченим». Такий підхід має більше суто інформативну, а не аналітичну спрямованість [90, с. 143].

У проаналізованих підручниках практично відсутні завдання, присвячені самостійній роботі учнів із темою Варшавського повстання 1944 р. Вправа або тестове питання може з'явитися лише у формі узагальнення блоку «Рух Опору в Європі». Узагалі не передбачено роботи з документами, порівняння позицій союзників чи аналізу морального аспекту події тощо. Методичний апарат орієнтований на відтворення знань, а не на розвиток аналітичних чи емоційно-ціннісних компетентностей. Карти, фотографії, уривки джерел або біографічні довідки про учасників повстання відсутні, що звужує можливості вчителя для інтерактивної чи міжпредметної роботи.

Зміст проаналізованих підручників з історії свідчить, що Варшавське повстання 1944 р. не використовується як інструмент виховання громадянської чи історичної пам'яті. Автори утримуються від емоційних оцінок, обмежуючись нейтральним тоном викладу. Подія не подається як моральна драма або приклад солідарності народів Європи, а радше як факт, хоч і дуже трагічний, з історії війни.

Критично важливим є розуміння причини такого обмеженого висвітлення теми Варшавського повстання в українських підручниках. Протягом десятиліть радянська історіографія формувала офіційний погляд на події Другої світової війни, в якому центральне місце посідала роль Радянського Союзу як єдиного визволителя Європи від нацизму. Будь-які прояви самостійних визвольних дій інших народів – особливо тих, що не узгоджувалися з радянською військово-політичною стратегією, розглядалися як другорядні або навіть шкідливі для «спільної перемоги».

Саме в цій ідеологічній парадигмі Варшавське повстання 1944 р. оцінювалося радянською владою як «помилковий» або «передчасний» виступ польських еміграційних кіл, що нібито заважав наступу Червоної армії. Такий підхід зумовив системне замовчування або спотворення інформації про повстання у шкільних і науково-популярних виданнях радянського періоду. Відповідно, вже в післявоєнній радянській Україні ця тема практично не потрапляла до навчальних програм, оскільки могла кинути тінь на політику Й. Сталіна чи поставити під сумнів «визвольну місію» СРСР.

Із відновленням незалежності України в 1991 р. ситуація почала змінюватися, однак наслідки радянського історичного канону залишалися відчутними ще тривалий час. Перші українські підручники 1990-х років багато в чому спиралися на старі структури і методичні підходи, тому тема Варшавського повстання продовжувала розглядатися як елемент загальноєвропейського руху опору, без глибшого політичного чи морального аналізу. Крім того, українська освіта з цілком зрозумілих причин довго ще зосереджувалася на відновленні власного національного наративу – подій на території України, діяльності УПА, визвольних змагань і т. п. Це природно змістило акценти з вивчення історії сусідніх країн, зокрема Польщі, на історію власне України, замовчуваної або сильно спотвореної в радянській науковій і навчально-методичній літературі.

Сьогодні, в умовах російської ідеологічної і збройної агресії проти України, відбувається поступовий процес деколонізації історичної пам'яті та переосмислення спільного минулого народів Центрально-Східної Європи. Українські історики дедалі активніше співпрацюють із польськими колегами у межах спільних проєктів, конференцій та публікацій, спрямованих на повернення історичної правди про події 1939–1945 рр.

У цьому контексті співпраця між Україною та Польщею в освітній і культурній сферах відкриває можливості для перегляду традиційних підходів до висвітлення Варшавського повстання 1944 р. Обидві держави пережили спільний досвід тоталітаризму й війни, тому нині прагнуть не до

протиставлення історичних версій, а радше до створення спільного європейського наративу, заснованого на правді, взаємоповазі й спільних цінностях свободи та людської гідності, що є невід'ємною складовою політики Європейського Союзу, з яким себе ідентифікують і Польща (його повноправний член з 2004 р.), та Україна.

Відновлення історичної істини про Варшавське повстання 1941 р. має не лише суто пізнавальне, але й виховне значення. Для сучасної української молоді це яскравий приклад того, як народи Центральної Європи, в даному випадку – поляки, боролися за власну незалежність у складних геополітичних умовах. Залучення цієї теми до шкільних курсів історії може стати важливим кроком у формуванні спільного історичного простору України та Польщі – простору, заснованого на правді, співпраці й взаємному розумінні.

РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ВАРШАВСЬКОГО ПОВСТАННЯ)

В умовах сучасної української школи особливого значення набуває пошук ефективних методик, які б поєднували історичне пізнання з формуванням емоційної зрілості, громадянської свідомості та почуття національної ідентичності. Досвід Польщі у викладанні складних тем Другої світової війни, зокрема Варшавського повстання 1944 року, є унікальним прикладом того, як історію можна подати дітям шкільного віку у формі, доступній, безпечній і водночас виховній.

Польські освітні інституції – Інститут національної пам'яті [69], Музей Варшавського повстання [75], Zintegrowana Platforma Edukacyjna (ZPE) [73] – розробили цілісний підхід до навчання дітей, починаючи з 6–9 років, про війну. Його сутність полягає в переході від абстрактного опису подій до особистісно пережитої історії, де головним джерелом стає досвід ровесників, символи, емоції, а не політичні оцінки. Саме така модель дозволяє формувати в дітей розуміння історичних цінностей – свободи, мужності, співчуття – ще до того, як вони починають системне вивчення історії в середній школі.

Для української педагогічної практики польський досвід є цінним з огляду на кілька ключових чинників. По-перше, він демонструє, що навіть трагічні події війни можна вивчати без травматизації, якщо навчання базується на емоційній безпеці й художньо-візуальних формах подання матеріалу. По-друге, польські матеріали показують приклад інтегрованого підходу, коли історія поєднується з літературою, мистецтвом і громадянським вихованням. По-третє, така система підтримує формування критичного мислення ще в молодшому віці – через роботу з фотографіями, дитячими книжками, простими картами й візуальними джерелами.

Отже, адаптація польських методик для школи в Україні має перспективу не лише в межах теми Другої світової війни, а й у ширшому контексті – як модель гуманного, ціннісного підходу до історичної освіти. У подальших

підрозділах буде розглянуто конкретні приклади польських уроків та можливості їх упровадження у вітчизняну практику.

Розглянемо конкретні польські методичні підходи до викладання теми Варшавського повстання у шкільній освіті. Польська модель історичної освіти для молодших школярів ґрунтується на принципі поступового входження дитини в історію – через почуття, уяву, ідентифікацію з ровесниками та символами. Це відображено в авторських навчально-методичних розробках Інституту національної пам'яті (IPN) та Музею Варшавського повстання (MPW), які охоплюють цілий спектр занять для дітей 6–10 років. Основою є не переказ фактів, а створення емоційного простору безпеки», де дитина може співпереживати історії, не травмуючись від її трагічних аспектів [76].

Однією з найбільш показових методик є урок «Lekcja początkowa o Powstaniu Warszawskim», який знайомить учнів із поняттями «війна», «місто», «мужність», «допомога» через спостереження за дитячими малюнками та фотографіями повоєнної Варшави. Учитель не акцентує на військових діях, а запитує дітей, що вони відчувають, дивлячись на зруйновані будинки, як би вони допомагали людям, які втратили дім. Такий підхід формує емоційне співчуття і розуміння людського виміру історії. У завданнях пропонується створити власний малюнок «Моє місто, коли воно потребує допомоги», що активізує уяву та співпереживання [76].

Інша методика – урок «Godzina W» – поєднує музичне, візуальне та історичне сприйняття. Діти слухають пісню, що супроводжувала хвилину початку повстання, і дізнаються, що означає ця символічна літера «W». Мета уроку не в засвоєнні фактів, а в розумінні, що єдність і мужність мають цінність незалежно від результату. Учитель ставить запитання: «Що може об'єднати людей сьогодні?», підводячи учнів до моральних аналогій між минулим і теперішнім [77].

Методика «Kim byli Powstańcy?» розроблена у форматі рольової гри. Учні обирають картки з іменами учасників повстання, серед яких є як солдати, так і кур'єри чи лікарі. Діти обговорюють, у чому полягає мужність кожного з них, а

потім малюють «портрет героя» – не портрет конкретної особи, а символ людини, яка допомагає іншим. Через гру діти засвоюють, що героїство може мати багато облич, і що навіть маленька допомога – це прояв відваги [76].

Особливо важливе місце посідає заняття «*Dzieci w czasie wojny*» за книгою Йоанни Папужинської «*Asiunia*», що використовує форму літературного переосмислення війни очима дитини. Учні слухають уривки про повсякденне життя героїні, яка втратила дім, але зберегла віру в добро. Після прочитання діти відповідають на запитання, що їм допомагає не боятися, кого можна назвати відважним, і як виглядає допомога в складних ситуаціях. Така форма дозволяє говорити про війну не через насильство, а через емпатію, доброту й людяність [49].

Цікавою для аналізу є також методика «*Znak Polski Walczącej*», що навчає символічного мислення. Учні дізнаються, що означає знак «*Kotwica*» – поєднання літер *P* і *W*, символ «Польщі, яка бореться». Завданням є намалювати свій символ – не обов'язково військовий, а такий, що виражає силу, добро або захист. Таким чином формується розуміння, що патріотизм не зводиться до героїзму на війні, а полягає у відповідальності й солідарності [76].

Загалом, польські уроки для школи базуються на кількох методичних принципах:

1. Емоційна безпечність – уникання сцен насильства, подання матеріалу через емоційно зрозумілі ситуації.
2. Історія через дитину – опора на особистий досвід, казкові або життєві історії.
3. Міжпредметність – поєднання історії, літератури, мистецтва, музики.
4. Візуально-художня інтерпретація – використання малюнків, символів, відеофрагментів, фотографій.
5. Моральна рефлексія – обговорення понять «добро», «справедливість», «допомога» як універсальних цінностей.

Такі підходи забезпечують не лише перше знайомство дітей з історією Варшавського повстання, але й створюють модель формування базових

громадянських компетентностей – співчуття, емпатії, почуття відповідальності за спільноту.

Для українського контексту, особливо в умовах сьогоденної реальності, цей досвід є надзвичайно актуальним. Українська школа вже зіткнулася з потребою осмислювати події війни через дитячий досвід, але часто бракує готових методичних моделей. Польський приклад може стати основою для їх побудови.

Зміст польських програм цілком узгоджується з концепцією НУШ (Нової української школи), де історична освіта на початковому рівні інтегрована у предмет «Я досліджую світ». Мета цього предмета – формувати світогляд дитини через дослідження навколишньої дійсності, розвиток емоційного інтелекту, уміння співпереживати. Польські методики – «Dzieci w czasie wojny» чи «Kim byli Powstańcy?» – ідеально відповідають цим завданням, адже поєднують історичні теми з морально-етичним змістом і елементами мистецької діяльності.

Для українських шкіл ці уроки можна впроваджувати як інтегровані заняття у межах теми «Моє місто і моя родина під час випробувань». Вони поєднують історію, літературне читання, громадянську освіту й образотворче мистецтво. Наприклад, на уроці за мотивами «Asiunia» можна поєднати читання уривку з твору про дітей війни в Україні та створення ілюстрації «Дім, який я бережу». Таким чином, історичний досвід інших народів стає способом осмислення власного минулого.

Польський досвід демонструє, що ефективно викладання історії у школі потребує міжпредметного підходу. Цей принцип може бути успішно адаптований в Україні через створення інтегрованих модулів:

- Історія + Література: читання фрагментів творів про дітей війни та обговорення емоцій персонажів.
- Історія + Мистецтво: створення колективних малюнків, символів, колажів («Знак миру», «Місто, що відроджується»).

- Історія + Громадянська освіта: обговорення тем «допомога», «взаємоповага», «відповідальність за інших» .

Такий формат дозволяє уникати перевантаження фактами, натомість концентрує увагу на розвитку емоційного інтелекту та формуванні ціннісних орієнтирів.

Одним із найсильніших елементів польської моделі є увага до емоційної безпеки дитини. Польські вчителі не демонструють дітям сцен насильства, натомість використовують фотографії, малюнки, дитячі щоденники та літературні тексти, де війна постає не як сукупність битв, а як досвід людської солідарності. Цей підхід є надзвичайно важливим для українських учнів, які самі пережили або спостерігають війну.

В українській адаптації доцільно застосовувати методи «емоційної розрядки»:

- *«Тепле коло»* – спільне обговорення почуттів після перегляду історії чи прочитання тексту.
- *«Малюнок миру»* – творче завдання, що завершує складну тему позитивним образом.
- *«Щоденник добрих справ»* – спостереження за власною поведінкою, пов'язаною з допомогою іншим .

Такі елементи відповідають принципам української педагогіки партнерства й допомагають уникнути травматизації, водночас зберігаючи виховний потенціал історії.

Використовуючи польські матеріали, вчитель може створити власні історичні паралелі – між Варшавою 1944 року і сучасними українськими містами, які пережили окупацію або руйнування. Це дозволить дітям відчувати, що історія має живий зв'язок із сьогоденням. Наприклад, після обговорення фотографій зруйнованої Варшави можна показати знімки українських шкіл чи бібліотек, відбудованих після обстрілів, і поставити запитання: «Що допомагає людям відновлювати своє місто?»

Такий метод формує не лише знання про історію, а й активну громадянську позицію. Польський досвід у цьому контексті стає не шаблоном, а прикладом педагогічної філософії, що навчає бачити людину в центрі історії. На основі польських матеріалів Музею Варшавського повстання [75] та «Практичних занять з історії в основній школі: методичний посібник» [92] можна запропонувати адаптовані варіанти занять для учнів, які поєднують історію, літературу, мистецтво та громадянське виховання (Додаток Д). У середній школі основним завданням вивчення історичних тем є розвиток умінь бачити подію в контексті часу, розуміти причинно-наслідкові зв'язки й аналізувати позиції різних сторін [92, с. 24, 25]. Польські навчальні матеріали орієнтовані на формування критичного мислення через дію, дослідження та творчість. Учень тут не пасивний слухач, а дослідник, який спостерігає, моделює та співвідносить власні висновки з історичними фактами [76; 73].

Урок «Harcerska Poczta Polowa» знайомить школярів із підлітками, які під час повстання виконували роль листонош. Учні дізнаються, як організовувалась зв'язкова мережа, читають фрагменти мемуарів, аналізують зразки листів і штемпелів повстанської пошти. Методика спрямована на розвиток цінності відповідальності, дисципліни та взаємодопомоги. Після роботи з документами діти створюють «повстанський лист» – коротке повідомлення підтримки або подяки, адресоване тим, хто допомагає іншим у важкі часи [76].

Методика «Zawiszacy – najmłodsi harcerze» має виразне виховне спрямування. Йдеться про юних розвідників – «завішаків», які не брали участі у боях, але допомагали як рознощики, санітари, зв'язківці. Урок побудовано як рольову гру: учні обирають одну з ролей і пояснюють, чому саме ця діяльність є важливою. Учитель звертає увагу на поняття «служіння», «спільна справа», «моральна відвага» [76].

Цікаво побудований і урок «Nastolatki w konspiracji i w Powstaniu Warszawskim», який знайомить учнів з атмосферою підпільної боротьби через книгу Міхала Русінека «Zakłęcie na W». Учні читають короткі уривки про юних учасників конспірації, обговорюють ризики та наслідки їхніх рішень.

Наприкінці створюють «кодекс підлітка-патріота» – 5 правил, за якими, на їхню думку, має жити сучасна людина, що любить свою країну [76].

Українська школа на рівні 5–6 класів орієнтується на формування первинних історичних компетентностей, що визначені в концепції Нової української школи. Вони охоплюють уміння аналізувати джерело, визначати причину та наслідок події, співвідносити окремі факти з історичним контекстом, порівнювати об'єкти, формулювати власну думку та її аргументувати [92, с. 61]. Саме ці компетентності є основою для переходу від емоційного сприйняття минулого (характерного для початкової школи) до його свідомого осмислення. Польські методики для цього вікового рівня – «Harcerska Poczta Polowa», «Zawiszacy – najmłodsi harcerze» та «Nastolatki w konspiracji i w Powstaniu Warszawskim» – демонструють приклад того, як можна поєднати історичний зміст із діяльнісними, дослідницькими й творчими формами роботи, що відповідають принципам компетентнісного підходу української освіти.

Такі уроки вчать не лише фактів, а й мислити як історик, тобто ставити запитання до події, працювати з джерелом, порівнювати, висувати гіпотези, робити висновки. Польський досвід доводить: навіть на базовому рівні учні здатні проводити прості історичні дослідження, якщо навчальний матеріал подано через дію і практику. Для української школи це відкриває широкі можливості впровадження інтегрованих занять із використанням елементів STEM, проектного навчання та міжпредметних зв'язків. Наприклад, через створення таких інтегрованих модулів:

1) Історія + Література: співпереживання через художній образ.

Тематику підліткової участі у війні доцільно поєднувати з українськими творами про дитинство у воєнний час, наприклад з повістю Оксани Іваненко «Дитинство» [89, с. 155]. Учні читають уривки, де герої стикаються з небезпекою, і порівнюють їх із польськими «завішаками» (юними розвідниками).

Методика роботи – порівняльний аналіз літературного та історичного джерела:

1. Які риси об'єднують героїв обох історій?
2. Як письменники показують мужність дітей?
3. Чому важливо зберігати пам'ять про таких людей?

У результаті учні формують поняття *«моральної відваги»* як універсальної людської цінності, незалежної від національності чи історичного контексту [75].

3) Історія + Інформатика: цифрова історія як інструмент сучасного навчання.

Польський досвід демонструє активне використання цифрових ресурсів – інтерактивних карт, відеосвідчень, візуалізацій. В українській школі це можна реалізувати через створення цифрової мапи маршрутів зв'язкових або інтерактивної презентації «Лист із минулого». Учні працюють у парах: знаходять фрагменти текстів, фото або схеми, розміщують їх на мапі, а потім презентують свої результати.

Цей вид діяльності сприяє не лише розвитку інформаційної грамотності, а й усвідомленню, що історія не є «мертвою наукою», а живе в документах, спогадах, цифрових архівах. Такі завдання можна виконувати в Google Maps, Canva або PowerPoint, що відповідає сучасним підходам STEM-освіти.

4) Історія + Громадянська освіта: морально-етичні дилеми.

Тематика підліткової участі у війні дає можливість для обговорення складних моральних питань. Дискусія «Чи можна бути героєм, не воюючи?» формує в учнів розуміння, що громадянська позиція не обов'язково виражається у військових діях. Приклади «завішаків» чи «повстанських листоніш» показують, що героїзм – це також відповідальність, служіння, здатність допомагати іншим.

Учитель може застосувати метод «Чотири кути»: учні розходяться по класу відповідно до своєї позиції («Так», «Ні», «Не впевнений», «Залежить від ситуації») і аргументують її. Така вправа тренує аргументацію, слухання опонента й уміння вести толерантну дискусію.

Таким чином, польські методики дають можливість осучаснити український курс історії в середній школі, поєднавши змістову насиченість з

емоційною залученістю та діяльнісним підходом. Вони сприяють розвитку критичного мислення, командної роботи, технологічної уяви й морального судження – ключових умінь, визначених у новому Державному стандарті базової освіти [2]. У результаті учні сприймають історію не як набір дат, а як людський досвід вибору, творчості та відповідальності – саме так, як це реалізовано у польських програмах ZPE та Музею Варшавського повстання [73; 75].

Польські методики середньої школи легко інтегруються в український освітній простір, оскільки відповідають принципам компетентнісного навчання, визначеним у «Практичних заняттях з історії в основній школі: методичний посібник» [92]. Вони допомагають зробити історію не абстрактною, а живою – через діяльність, аналіз і моральні роздуми. Приклади завдань наведені в Додатку Ж.

Для старшокласників у сучасній Польщі метою викладання теми Варшавського повстання є розвиток уміння аналізувати історичні події в їхньому контексті, здійснювати морально-етичну оцінку, працювати з джерелами та формувати історичну пам'ять. Польський досвід показує, як через поєднання документів, усних свідчень, цифрових ресурсів і дискусій можна досягти глибокого розуміння минулого без втрати гуманістичного фокусу. Одним із найпотужніших навчальних сценаріїв є «Powstańczy dzień – życie codzienne podczas Powstania», який знайомить учнів із побутом учасників повстання. Школярі працюють із мемуарами, фотографіями, уривками щоденників і відтворюють типові ситуації – чергу по воду, роботу польової лікарні, діяльність повстанської пошти. Метою є показати, що війна – це не лише фронт, а й боротьба за людяність у надзвичайних обставинах [75].

У свою чергу, методика «Śladami batalionów 'Zośka' i 'Parasol'» спирається на краєзнавчий і біографічний підходи. Учні досліджують долі конкретних підрозділів Армії Крайової, аналізують їхні маршрути за допомогою карти Варшави та матеріалів з архіву Музею Повстання. Використання мультимедійних ресурсів (відеосвідчення ветеранів, інтерактивна мапа) робить

урок візуально насиченим і залучає учнів до самостійного пошуку інформації [75]. Водночас у «Scenariusz lekcji: Powstanie Warszawskie» [70] наголос зроблено на критичному мисленні. Учні працюють із текстами наказів, промов і звітів штабу повстання, визначають позиції різних сторін конфлікту – командування Армії Крайової, радянського керівництва, союзників. Учитель виступає не джерелом істини, а модератором дискусії, який допомагає учням знайти аргументи та зробити власні висновки [70].

Цікавою інновацією є «Scenariusz lekcji z grą komputerową Warsaw Rising – Miasto Bohaterów», створений IPN спільно з розробниками освітніх ігор. Учні досліджують перебіг подій, граючи за різних персонажів – медсестру, зв'язкового, журналіста. Це дозволяє відчувати складність морального вибору в умовах війни, а потім обговорити результати гри в дискусії «Що означає бути героєм у безвихідній ситуації?» [82].

Польський досвід викладання теми Варшавського повстання у старшій школі є цінним для української педагогічної практики, насамперед, завдяки поєднанню наукової достовірності з виховною глибиною. Ці методики демонструють, як за допомогою документів, мемуарів, цифрових ресурсів і дискусій можна не просто відтворити події минулого, а сформувати в учнів критичне мислення й здатність до моральної оцінки історичних явищ. Саме такого підходу часто бракує українській школі, де історія іноді подається у формі фактографічного наративу, без достатнього осмислення людського виміру подій.

Використання польських напрацювань у навчальному процесі може стати дієвим інструментом для розвитку в старшокласників навичок аналізу та порівняння історичних джерел. Уроки типу «Powstańczy dzień» або «Śladami batalionów «Zośka» i «Parasol» показують, як за допомогою фотографій, фрагментів спогадів, документів і карт можна навчати не лише змісту події, а й процесу історичного пізнання. Такий формат легко вписується в українську програму з історії для 8–9 класів, де серед завдань визначено розвиток

дослідницьких компетентностей, уміння формулювати власну позицію та працювати з цифровими джерелами [92, с. 24].

Особливо важливим у польських методиках є етичний вимір. Навчання через дискусії, дебати, моральні дилеми дає змогу старшокласникам замислитися над поняттями обов'язку, свободи, вибору, відповідальності. Польський підхід навчає не уникати складних тем – він навпаки пропонує говорити про них відкрито, але з повагою до людського болю. Це узгоджується з положеннями Закону України «Про освіту», який визначає формування громадянських і соціальних компетентностей, заснованих на повазі до прав людини, відповідальності та демократичних цінностях, як один із ключових результатів загальної середньої освіти [2].

Цінним для українського контексту є також прагнення польських педагогів поєднувати вивчення повстання з цифровими технологіями. Використання гри Warsaw Rising – Miasto Bohaterów [82], інтерактивних карт та електронних архівів надає учням можливість самостійно «досліджувати» минуле, що розвиває інформаційну грамотність і робить історію емоційно ближчою. Подібні технології вже існують в Україні – наприклад, «Електронний архів визвольного руху» та онлайн-проекти Українського інституту національної пам'яті, – і можуть стати інструментом для створення українських аналогів цифрових уроків, присвячених подіям Другої світової війни.

Важливо й те, що польська модель історичної освіти у старшій школі не відокремлює історію своєї країни від загальноєвропейського контексту. Уроки про Варшавське повстання нерідко супроводжуються порівняльними дискусіями про інші визвольні рухи – французький, чеський, угорський. Саме цей підхід є надзвичайно перспективним для української школи, адже дозволяє розглядати події Другої світової війни не лише через призму національного досвіду, а як частину спільної боротьби народів Європи за гідність і свободу. Порівняння польського та українського визвольних рухів відкриває для учнів можливість побачити спільні моральні принципи – солідарність,

взаємодопомогу, жертівність, – що є універсальними для людства незалежно від кордонів.

Таким чином, адаптація польських методик у старшій школі має не лише навчальний, а й світоглядний ефект. Вона допомагає українським учням не лише зрозуміти історію війни, а й осмислити її у категоріях людської гідності, відповідальності та співчуття. Це відповідає меті сучасної освіти – виховати громадянина, який здатен критично мислити, шанувати історичну пам'ять і бачити в ній не причину ворожнечі, а основу для гуманізму та діалогу між народами.

Польський досвід викладання Варшавського повстання переконує, що його цінність полягає не у «готових конспектах», а в педагогічній філософії, яка ставить у центр дитину, її досвід взаємодії з джерелом та етичну рефлексію. Така логіка вертикалі — від безпечної емпатії у молодшій школі до причинно-наслідкового аналізу в середній і джерельної критики та дискусій у старшій — органічно збігається з підходами НУШ і може стати інструментом модернізації української історичної освіти без перегляду державних стандартів. Для українських учителів це передусім зміна ролі: з «лекторів фактів» на модераторів пошуку, які навчають працювати з фотографіями, листами, картами, усними свідченнями й допомагають будувати аргументи, дотримуючись травма-обізнаних практик [93, с. 253]. Уроки польських інституцій – Музею Варшавського повстання та IPN – показують, як поєднати гуманний, ціннісний вимір із науковою достовірністю: історія не редукується до військової хроніки, а відкривається як простір людського вибору, солідарності та відповідальності.

Перспектива для України полягає в локалізації цієї філософії: добір українських джерел-паралелей до кожної теми (листів, світлин, фрагментів мемуаристики), культурно-мовні пояснення специфічних польських понять, дозована робота з емоційно складними матеріалами та переорієнтація оцінювання із «знань про дату» на перевірку компетентностей – уміння порівнювати свідчення, будувати аргументи, формувати етичні висновки.

Цифрові інструменти – інтерактивні мапи, аудіосвідчення, навчальні ігри – доцільно поєднати з українськими ресурсами (електронні архіви, проекти УІНП), перетворивши їх на регулярні веб-квести та міні-проекти, що підвищують мотивацію та інформаційну грамотність учнів. Водночас порівняльний європейський контекст, властивий польським курсам, допомагає уникати політизації «складних тем»: дискусії з акцентом на універсальні цінності – гідність, солідарність, самопожертва – показують спорідненість польського та українського визвольних досвідів і вчать бачити в історії не підставу для ворожнечі, а підґрунтя для діалогу.

Практично це означає потребу в «коротких сценаріях» на 45 хвилин із готовими пакетами безпечних джерел, питаннями для дебатів і прозорими рубриками оцінювання, а також у цільових курсах підвищення кваліфікації для вчителів, де опановуються фасилітація дискусій, робота з травматичним досвідом і методи джерелознавчого аналізу. У такій конфігурації тема Варшавського повстання працює як «модельний кейс» для інших важких сюжетів ХХ століття: знання поєднуються з цінностями, а історична пам'ять — із громадянською зрілістю. Саме це і є стратегічною перспективою для української школи: сформувати покоління, яке критично мислить, спирається на емпатію й відповідальність і здатне бачити в минулому ресурс для людяності сьогодні.

Проведення історичних паралелей між Варшавським повстанням та діяльністю Української повстанської армії (УПА) в Україні відкриває значні можливості для формування у школярів комплексного розуміння героїзму як морального вибору, а не лише військового вчинку. Польські освітні методики дозволяють глибоко осмислити внутрішній вимір мужності – шлях через сумніви, ризик, солідарність і відповідальність. Перенесення цього підходу в українські реалії дає змогу демонструвати, що героїзм УПА не зводиться до міфологізації, а є проявом реальної людської стійкості, подібної до тієї, яку проявили учасники Варшавського повстання. Героїзм повстанців Варшави і борців УПА ґрунтується на спільній моральній основі – захисті права рідного

народу на свободу. У польських навчальних матеріалах повстанці постають як звичайні люди, які через обставини стали символами боротьби. Аналогічний підхід може бути використаний і щодо УПА: акцент на людських історіях, щоденниках, листах та усних свідченнях дозволить учням побачити не ідеалізованих персонажів, а молодих людей, які здійснили свій вибір в умовах небезпеки. Це формує емпатію та розуміння героїзму як гуманістичної категорії.

Для української школи особливо цінним є польський досвід показу моральної сміливості дітей та підлітків – кур'єрів, «завішаків», молодих зв'язкових. Проведення паралелі з участю юнацтва в УПА (наприклад, юних розвідників чи медичних помічників) допоможе школярам усвідомити, що героїзм не обмежується бойовими діями, а включає щоденну жертвовність, підтримку, служіння іншим. Така оптика знімає напругу довкола політичних оцінок і зміщує акцент на моральні аспекти поведінки.

Важливо, що польська методика уникає романтизації війни. Вона розкриває героїзм не через пафос, а через цінності: солідарність, допомогу, здатність не втратити людяність. Аналогічний підхід здатен ефективно працювати і щодо УПА. Наприклад, замість акценту на збройних операціях можна використовувати історії порятунку цивільного населення, забезпечення безпеки громад, роботи санітарних сотень. Такий спосіб подання матеріалу наближає учнів до гуманістичного розуміння минулого.

Порівняння Варшавського повстання та діяльності УПА може бути реалізоване через візуально-символічний компонент, який активно використовують польські педагоги. Символ «Польщі, яка бореться» («Kotwica») є для польських дітей зрозумілим ключем до осмислення історії. В українських умовах аналогічну роль може відіграти символіка УПА – наприклад, червоно-чорний стяг або тризуб із мечем, але подана не як політичний знак, а як візуальний образ боротьби за свободу. Діти можуть створювати власні символи захисту та відваги, що формує розуміння ціннісної природи героїзму. Польський досвід наголошує на важливості літературних свідчень – дитячих щоденників,

мемуаристики, листів. Застосування подібних матеріалів щодо УПА (наприклад, спогадів юних зв'язкових, сімейних історій, записів підпільників) дозволяє учням побачити повстанців як реальних людей, які жили страхами, надіями й болем. Таке поєднання документальних фрагментів з художнім осмисленням сприяє глибшому розумінню психології героїзму.

Важливою паралеллю є поняття морального вибору. У польських матеріалах часто підкреслюється, що учасники повстання знали про ризики й можливу поразку, але все-одно зробили свій вибір. Вивчення історії УПА в такому ж ключі дає можливість учням усвідомити, що героїзм – це, насамперед внутрішня позиція, здатність стояти за свої цінності навіть тоді, коли результат не гарантований. Такий підхід сприяє формуванню громадянської відповідальності у школярів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило узагальнити історичні, педагогічні та культурно-освітні аспекти вивчення теми Варшавського повстання, розглядаючи її не лише як сторінку історії Другої світової війни, а й як багатовимірний феномен формування національної пам'яті та громадянської свідомості.

У процесі аналізу історичної, навчально-методичної та першоджерельної бази встановлено, що історіографія теми пройшла кілька етапів розвитку – від післявоєнних емоційних свідчень до сучасних науково обґрунтованих інтерпретацій, які спираються на різні види джерел: документи підпільної преси, мемуари, щоденники, фотоархіви, навчальні та музейні матеріали. Виявлено, що залучення різного виду джерел у навчально-виховному процесі має надзвичайну цінність – вони роблять історію живою, сприяють формуванню емоційного зв'язку учнів з подіями минулого, виховують критичне мислення та повагу до історичної правди. Освітній потенціал документів полягає в тому, що вони дозволяють показати не лише військовий, а й гуманітарний вимір подій, розкрити людський досвід і моральні випробування, які пережили учасники боротьби.

Дослідження історико-політичних передумов досліджуваної події засвідчило, що Варшавське повстання стало наслідком складного поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників. У роки війни Польща опинилася в умовах одночасного тиску двох тоталітарних систем – сталінської та гітлерівської, що зумовило розкол у середовищі визвольного руху. Усередині країни сформувалися різні політичні центри, які по-різному бачили шлях до незалежності. Ця поляризація політичних сил відображала драматичну дилему між прагненням до свободи і жорстокими реаліями геополітики. Аналіз цих передумов дає можливість зрозуміти, чому події 1944 року стали символом не лише збройного опору, а й глибокого морального вибору нації.

Вивчення діяльності повстанців показало, що попри військову поразку, повстання набуло виняткового значення як акт духовного і громадянського

опору. Воно стало доказом того, що національна гідність здатна вистояти навіть перед тотальним знищенням. Участь молоді, інтелігенції, простих мешканців міста створила образ єдності суспільства перед обличчям небезпеки. Саме цей досвід зумовив формування в польському суспільстві глибокого почуття спільної історичної пам'яті, а згодом – основи для сучасної громадянської культури, де свобода сприймається як найвища цінність. Таким чином, повстання стало школою патріотизму, мужності та солідарності.

В окремому аспекті розглянуто участь українців у Варшавському повстанні. Вона мала різний характер і відбувалася в кількох контекстах – від цивільного населення до окремих допоміжних формувань. Ця тема потребує неупередженого й об'єктивного висвітлення, оскільки вона дає можливість подивитися на історію через призму міжнаціональних контактів у надзвичайно складний період. Аналіз показує, що взаємодія представників різних народів у таких умовах була суперечливою, але водночас засвідчила, що навіть у часи війни людяність і співчуття залишалися спільними цінностями, які могли подолати політичні чи національні бар'єри.

Порівняння підручників з історії Польщі та України показало, що хоча обидві системи освіти визнають значення подій 1944 року, підходи до їхнього трактування різняться. У польських підручниках подія виступає як центральний символ національної боротьби та морального героїзму, тоді як в українських – переважає стислий, хронологічний виклад без глибокого контексту і гуманітарного виміру. Така різниця пояснюється не лише історичними обставинами, а й освітніми традиціями: сучасна польська школа зосереджується на формуванні емоційної пам'яті, тоді як українська, принаймні донедавна, – на передачі фактів. Цей контраст засвідчує необхідність оновлення українських навчальних програм із урахуванням сучасних підходів до розвитку історичної свідомості учнів.

Оцінка польського досвіду освітньої діяльності показала, що його успіх ґрунтується на поєднанні історичної науки, педагогіки й культури пам'яті. Використання музейної педагогіки, проєктного навчання, інтерактивних

платформ і цифрових архівів створює середовище, в якому історія стає частиною особистого досвіду. Такі підходи не лише підвищують інтерес до минулого, а й формують ціннісне ставлення до нього. Особливо ефективним виявляється метод роботи з першоджерелами та свідченнями очевидців, який навчає учнів самостійно інтерпретувати події, співпереживати і робити власні висновки. Цей досвід може бути успішно адаптований в українській школі як інструмент поєднання знань і виховання.

Узагальнюючи результати дослідження, можна сформулювати низку пропозицій щодо вдосконалення української методики викладання історії. По-перше, варто кожному вчителю перейти від фактологічної моделі навчання до компетентнісної, у центрі якої – розвиток критичного мислення, емоційного інтелекту та моральної оцінки подій. По-друге, слід активно впроваджувати міждисциплінарні методи, поєднуючи історію з культурою, літературою, мистецтвом та ін., що допоможе учням краще зрозуміти епоху. По-третє, доцільно створювати спільні українсько-європейські освітні проєкти, які сприятимуть обміну досвідом, зокрема через віртуальні музеї, онлайн-курси й інтерактивні платформи. Нарешті, вчителі мають працювати над темами, що потребують етичної чутливості та педагогічної зрілості, щоб складні сторінки історії не перетворювалися на сухі схеми, а ставали уроками гуманізму через емоційну складову.

Отже, реалізація поставлених завдань дозволяє дійти висновку, що вивчення подій минулого – це не лише шлях до знань, а й до виховання морально зрілої, відповідальної особистості. Освіта, яка поєднує історичну правду, емоційну глибину та педагогічну майстерність, здатна формувати покоління, що не лише пам'ятає минуле, а й уміє на ньому будувати майбутнє. Радянська модель висвітлення подій Другої світової війни, коли факти підтасовувалися під наперед задану ідеологічну схему, а сама війна служила пропагандистським кліше могутності існуючого режиму в СРСР, повинна назавжди відійти в минуле. На жаль, у сучасній російській практиці це стало

нормою, що абсолютно не відповідає дійсності: війна – це трагедії простих людей, щоденні випробування і т. п.

Проведення паралелей між Варшавським повстанням 1944 року і національно-визвольною боротьбою УПА в середині ХХ ст. на уроках історії сприяє руйнуванню стереотипів і поляризованих уявлень про українське минуле. Якщо подати матеріал у форматі, спрямованому на гуманістичне розуміння, а не політичні інтерпретації, учні отримують змогу аналізувати історію критично, але без упереджень. Порівняльний метод дозволяє вивести дискусію в педагогічну площину й уникнути ідеологічного навантаження. У міжпредметному підході особливо ефективним може бути поєднання історії, літератури й мистецтва: учні можуть читати уривки зі спогадів учасників УПА, розглядати фотографії повстанців Варшави, створювати малюнки, що відображають їхню уяву про мужність і т. п. Такі заняття, побудовані за польським зразком, дозволяють працювати з емоціями й формувати навички рефлексії: що для мене означає бути відважним, як я можу допомагати іншим у складні часи тощо.

Нарешті, проведення паралелей між польським та українським досвідом має важливий виховний потенціал у сучасних умовах. Діти, які живуть у країні, що переживає війну, краще сприймають історичний матеріал, коли бачать, що мужність минулих поколінь співзвучна викликам сьогодення. Польські методики дозволяють говорити з учнями про героїзм без травматизації та пафосу. Застосування цього підходу щодо УПА допоможе сформувати у школярів ціннісне ставлення до історії, а також глибокий і людяний погляд на минуле України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Електронні архівні джерела

1. Ulotka dowództwa Armii Krajowej [Архівний документ]. Sygn. 3/13/0/–/169/1. Szukaj w Archiwach URL: [Jednostka - Szukaj w Archiwach](#)

II. Нормативно-правові документи в галузі освіти

2. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2017. № 38–39, ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
3. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe. Warszawa, 2016. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000059/T/D20170059L.pdf>

III. Опубліковані збірники документів і матеріалів

4. Powstanie Warszawskie 1944. Bitwa o Polskę / Kolęda A. (red.). Warszawa: IPN, 2021. 196 s.
5. Kulisy katastrofy Powstania Warszawskiego 1944: wybrane publikacje i dokumenty / oprac. antologii i wybór zdjęć: Jan Sidorowicz. New York, 2009. 312 s.
6. Christoforow A., Majewski P., Winogradow A. Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, 2007. 1428 s.

IV. Джерела особового походження: твори повстанців, епістолярна і мемуарна література

7. Биковський Л. Польське повстання у Варшаві 1944 року. Лондон, 1963. 47 с.
8. Białoszewski M. Pamiętnik z powstania warszawskiego. Warszawa, 1999. 239 s.
9. Kalinowski S. Moje Powstanie Warszawskie. *Ziemia Łomżyńska*. Łomża, 2004. S. 241–259.

10. Komorowski T. Armia podziemna. Warszawa, 2009. 488 s.
11. Majorkiewicz F. Dane nam było przeżyć. Warszawa, 1972. 382 s.
12. Nowak-Jeziorański J. Kurier z Warszawy. Kraków, 2007. 672 s.
13. Waleszkowski J. Pamiętniki żołnierzy batalionu «Zośka»: Powstanie Warszawskie. Warszawa, 1986. 636 s.
14. Zawodny J. Uczestnicy i świadkowie Powstania Warszawskiego: wywiady. Warszawa, 2004. 428 s.

V. Монографії та статті

15. Гуцало Л.В. Політика радянської влади щодо польської меншини в Україні (1939–1945). Житомир, 2015. 112 с.
16. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна. Київ, 1999. 75 с.
17. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*, Київ, 2011. № 4, С. 165–194.
18. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 958 с.
19. Bartoszewski W. Biogram. Warszawa, 2015. 142 s.
20. Bartoszewski W. Prasa Powstania Warszawskiego: zarys historyczno-bibliograficzny. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972. 382s.
21. Bartoszewski W. Dni walczącej stolicy. Kronika Powstania Warszawskiego. Warszawa, 2004. 525 s.
22. Bzinkowski R. Prasa Powstania Warszawskiego. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 2016. URL: <https://www.polska1918-89.pl/pdf/prasa-powstania-warszawskiego,5775.pdf>
23. Bzinkowski, R. Słowo walczącej Warszawy. Antologia poezji i prozy powstańczej. Warszawa : Muzeum Powstania Warszawskiego. 224s.
24. Davies N. Powstanie '44. Kraków, 2024. 958 s.
25. Degiel R. Powstanie Warszawskie na terenie I Rejonu Legionowo. Warszawa, 2020. 114 s.

26. Drozdowski M. Specyfika Powstania Warszawskiego na tle europejskich powstań 1944 r. *Przegląd Pruszkowski*. Pruszków, 2014. S. 46–55.
27. Dybicz P. Zakłamana historia powstania warszawskiego. T. 2: Pamięć i polityka. Warszawa, 2014. 268 s.
28. Dybicz P. Zakłamana historia Powstania Warszawskiego. T. 3: Obłęd i głód. Nieznany „Dziennik powstańczy”. Warszawa, 2014. 248 s.
29. Grabowski W. Armia Krajowa. Warszawa, 2019. 64 s.
30. Grabski W. Prasa Powstania Warszawskiego (sierpień–październik 1944). *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, Kraków, 1992. S. 69–82.
31. Grot L. Geneza powstania warszawskiego 1944: dyskusje i polemiki. Warszawa, 1984. 285 s.
32. Hanson J.K.M. Nadludzkiej poddani próbie. Ludność cywilna Warszawy w powstaniu 1944 roku. Warszawa, 1989. 276 s.
33. Iwanow N. Powstanie Warszawskie, widziane z Moskwy. Kraków, 2010. 298 s.
34. Kołodziejczyk M. 63 dni na minutę. *Polityka*. Warszawa, 2009. S. 17–19.
35. Kołodziejczyk M. Jak ginęło miasto. *Polityka*. Warszawa, 2005. S. 92–104.
36. Komorowski K. Bitwa o Warszawę '44. Militarne aspekty Powstania Warszawskiego. Warszawa, 2004. 624 s.
37. Komorowski K. Ocena sytuacji militarnej przed wybuchem Powstania Warszawskiego. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 2015. S. 65–72.
38. Kornaś J. Mity Powstania Warszawskiego. T. 1: Polityka i propaganda. Warszawa, 2020. 261 s.
39. Kostrzewa V. Powstanie warszawskie 1944 r. *Eunomia. Rozwój Zrównoważony Sustainable Development*. 2024. №1(107). S. 45–57.
40. Kowalski B. Akcja «Burza» i co dalej? *Żywią i Bronią*. Warszawa, 2007. S. 2–6.
41. Krzemiński A. Barykady ciągle stoją. *Polityka*. Warszawa, 2009. S. 58–61.
42. Kuberski H. Walki SS-Sonderregiment Dirlewanger o Wolę a egzekucje zbiorowe ludności cywilnej. *Dzieje Najnowsze*. Warszawa, 2021. S. 137–174.

43. Kuberski H. Nieniemieccy ochotnicy w Ostheer, Waffen SS i policji walczący w rejonie Warszawy oraz podczas tłumienia Powstania Warszawskiego (lipiec–październik 1944 roku). *Jak patrzeć na Polskę, Niemcy i świat? Księga jubileuszowa profesora Eugeniusza Cezarego Króla*. Warszawa, 2017. S. 172–232.
44. Łysakowski P. Powstanie Warszawskie w opiniach wybranych niemieckich gazet. *Dzieje Najnowsze*, Warszawa, 2015. S.107-133.
45. Majewski M. Przyczynek do wojennych dziejów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (1943–1945). *Pamięć i Sprawiedliwość*. Warszawa, 2014. S. 295–327.
46. Małachowski J. Kulisy genezy Powstania Warszawskiego. Warszawa, 2014. 227 s.
47. Matusak P. Powstania antyniemieckie i akcja «Burza». Warszawa, 2014. 416 s.
48. Motyka G. Ukraińcy w okupowanej Warszawie 1939–1944. *Nie piękny wiek*. Warszawa, 2010. S. 195–205.
49. Papużyńska J. Asiunia. Warszawa, 2011. 48 s.
50. Pawlicki J.T. Ukraińcy w Powstaniu Warszawskim: fałszywe świadectwo. *Gazeta Polska*. Warszawa, 2006. S. 22–23.
51. Rusinek M. Zakłęcie na W. Kraków, 2019. 72 s.
52. Salmonowicz S. Powstanie Warszawskie. Refleksje w 60. rocznicę. Toruń, 2004. 154 s.
53. Skarżyński A. Polityczne przyczyny Powstania Warszawskiego. Warszawa, 1974. 430 s.
54. Skrypka M. Powstanie Warszawskie: prawda i mistyfikacja. *Zeszyty Prasoznawcze*. Warszawa, 2004. S. 168–173.
55. Śliwińska W. Polskie państwo podziemne i powstanie warszawskie. Kielce, 2007. 79 s.
56. Śliwowski P.C. Lotnicze wsparcie Powstania Warszawskiego. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. Warszawa, 2009. S. 126–142.

57. Stanek P. Niewola powstańców warszawskich (1944–1945). *Dzieje Najnowsze*. Warszawa, 2012. S. 51–68.
58. Szostakiewicz A. Zrozumienie generała Bora. *Polityka*. Warszawa, 2004. S. 72–73.
59. Szostakiewicz A. Kapitulacji nie było. *Polityka*. Warszawa, 2004. S. 64–67.
60. Ukielski P. Spór o Powstanie Warszawskie. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. Warszawa, 2009. S. 115–116.
61. Wernic A. Front wschodni a Powstanie Warszawskie. *Kronika Warszawy*. Warszawa, 1995. S. 147–152.
62. Wiśniewska M. Powstanie Warszawskie – problemy dowodzenia. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 2008. S. 229–243.
63. Zawistowski A. Chcieliśmy być wolni. Powstanie Warszawskie 1944. Warszawa, 2022. 493 s.
64. Żychlińska M. Muzeum Powstania Warszawskiego jako wehikuł polskiej pamięci zbiorowej. *Kultura i Społeczeństwo*. Warszawa, 2009. S. 89–114.

VI. Интернет-джерела

65. Українці і Варшавське повстання 1944 року. Російські СС на боці нацистів. URL : <https://www.istpravda.com.ua/digest/2010/10/22/895/>
66. Barykada Powiśla (30 sierpnia 1944). Warszawa : Armia Krajowa. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS021012_24/mode/2up
67. Biuletyn Informacyjny (15 marca 1944). Organ prasy Armii Krajowej. Warszawa, 1944. URL: https://archive.org/details/jbc.bj.uj.edu.pl.NDIGCZAS027028_77721343/page/n11/mode/2up
68. Czaplicka Z. Wspomnienie z Powstania. Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, *Przystanek Historia*, 2020. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/powstanie-warszawskie/71946,Wspomnienie-z-Powstania.html>

69. Instytut Pamięci Narodowej. Materiały edukacyjne URL: <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/materialy-edukacyjne>
70. Instytut Pamięci Narodowej. Scenariusz lekcji: Powstanie Warszawskie. URL: <https://zpe.gov.pl/a/scenariusz-lekcji-powstanie-warszawskie/DZRYNfG2R>
71. Fototeka Muzeum Powstania Warszawskiego. Cyfrowy zbiór zdjęć i plakatów Powstania Warszawskiego 1944 r. Warszawa : MPW, 2020. URL: <https://www.1944.pl/fototeka/kategorie.html>
72. Michalski Ł. Jak uczyć o Powstaniu Warszawskim? *Przystanek Historia*, Warszawa, 2019. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/powstanie-warszawskie/31702,Jak-uczyc-o-Powstaniu-Warszawskim.html>
73. Ministerstwo Edukacji i Nauki. E-podręczniki. Zintegrowana Platforma Edukacyjna (ZPE). Moduł: „Powstanie warszawskie”. Warszawa, 2023. URL: [Powstanie warszawskie - Powstanie warszawskie - Katalog materiałów - zpe.gov.pl](https://zpe.gov.pl/powstanie-warszawskie)
74. Ministerstwo Edukacji i Nauki. Powstanie warszawskie. Strategie nauczania. Warszawa, 2022. URL: <https://zpe.gov.pl/pdf/P7lebsuSW>
75. Muzeum Powstania Warszawskiego. Oficjalny serwis Muzeum Powstania Warszawskiego. Warszawa, 2024. URL: <https://www.1944.pl/>
76. Muzeum Powstania Warszawskiego. Tematy lekcji stacjonarnych <https://www.1944.pl/artykul/tematy-lekcji-stacjonarnych,4509.html>
77. Muzeum Powstania Warszawskiego. Piosenka „Godzina W” zespołu Małe TGD URL: <https://www.1944.pl/artykul/piosenka-godzina-w-zespolu-male-tgd,5558.html>
78. Muzeum Warszawy. Wspomnienia z Powstania Warszawskiego. Warszawa, 2020. URL: <https://muzeumwarszawy.pl/wspomnienia-z-powstania-warszawskiego/>
79. Poezja Warszawy '44. Warszawa : Fundacja Ośrodka KARTA, 2013. URL: <https://zanotowane.pl/50/3525/>

80. Powstanie Warszawskie 1944. Bitwa o Polskę. Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/74947,Powstanie-1944-Bitwa-o-Polske.html>
81. Rzeczpospolita Polska (1944). Друкований орган Делегатури уряду РП. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/491948>
82. Zintegrowana Platforma Edukacyjna. Scenariusze lekcji: Warsaw Rising URL: <https://zpe.gov.pl/a/scenariusze-lekcji-warsaw-rising/DqnLJD1nm>

VII. Навчально-методична література, підручники і посібники

83. Бібік Н.М., Онопрієнко О.В., Шиян Р.Б. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н.М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2019. 208 с.
84. Власов В., Кульчицький С. Історія України. 11 клас (рівень стандарту). Київ : Літера ЛТД, 2024. 323 с.
85. Гісем О., Україна і світ: інтегрований курс історії. 10 клас. Харків : Ранок, 2022. 256
86. Гісем В., Мартинюк О. Всесвітня сторія. 10 клас (профільний рівень). Харків : Ранок, 2018. 240 с.
87. Гісем О., Мартинюк О. Всесвітня історія. 10 клас (рівень стандарту). Харків : Ранок, 2018. 176 с.
88. Інститут педагогіки НАПН України. Всесвітня історія. 11 клас: Методичні рекомендації для вчителя. Київ : ІП НАПНУ, 2021. 64 с.
89. Качак Т.Б. Українська література. 5 клас: підручник для закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2022. 306 с
90. Ладиченко Т. Всесвітня історія. 10 клас (рівень стандарту). Київ: Генеза, 2018. 160 с.
91. Мороз П.В. Аналіз стану використання історичних джерел у навчальному процесі вчителями історії України. *Український педагогічний журнал*, Київ, 2019. № 4. С. 142–153.

92. Мороз П., Мороз І. Роль фотографії як джерела інформації на уроках історії та громадянської освіти. *Український педагогічний журнал*, Київ, 2023, № 5. С. 81–87.
93. Полянський П. Всесвітня історія 10 клас (рівень стандарту). Київ: Грамота, 2018. 256 с.
94. Пометун О.І., Гупан Н.М. Практичні заняття з історії в основній школі: методичний посібник. Київ, 2018. 112 с.
95. Пометун О., Гупан Н. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2020. № 24. С. 241–255.
96. Пометун О., Гупан Н. Історія України. 11 клас (рівень стандарту). Харків : Сиція, 2012. 343 с.
97. Пометун О., Гупан Н. Історія України. 10 клас (рівень стандарту). Київ : Оріон, 2018. 258 с.
98. Романько І.І. Україна у Другій світовій війні: навчально-методичний посібник. Львів : Світ, 2016. 128 с.
99. Шутов Д.О. Застосування художніх творів на уроках історії як засіб формування компетенції вчителя історії. *Імідж сучасного педагога*, Полтава, 2019. № 3 (186), с. 81–85.
100. Щупак І. Всесвітня історія. 10 клас. Київ : Оріон, 2018. 208 с.
101. Kalwat W., Szlanta P., Zawistowski A. Historia 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej. Warszawa, 2022. 240 s.
102. Kmak-Pamirska A., Gutowski A. Europa. Nasza historia. Klasa 8. Podręcznik do historii dla szkoły podstawowej. Warszawa : Nowa Era / WSiP, 2021. 232 s.
103. Roszak S., Klich-Kluczevska B. Poznać przeszłość. Historia. Podręcznik dla liceum i technikum, klasa 3. Warszawa : Nowa Era, 2023. 351s.
104. Śniegocki R., Zielińska A. Wczoraj i dziś. Historia. Klasa 8. Podręcznik dla szkoły podstawowej. Warszawa : Nowa Era, 2021. 248 s.

105. Czuby J., Szlanta P., Zawistowski A. Historia. Nowa edycja. Klasa 3. Zakres podstawowy. Podręcznik dla liceum i technikum. Warszawa : WSiP, 2024. 400 s.

VIII. Науково-довідкові видання

106. Kiedrzyńska W., Bartoszewski W. Powstanie Warszawskie 1944 w książce i prasie. Poradnik bibliograficzny. Warszawa, 1972. 151 s.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Світлини з життя Варшави періоду повстання 1944 р.

Рис. 1. Повстанці часто позували для фотографій, схилившись над повстанською пресою та листівками.

Джерело: *Fototeka Muzeum Powstania Warszawskiego*.

ДОДАТОК Б.

Таблиця.

**Основні гуманітарні втрати Варшавського повстання
(серпень–жовтень 1944 р.)**

Показник	Орієнтовна кількість	Джерело
Загальна тривалість боїв	63 дні	[36]
Населення Варшави до початку повстання	≈ 900 000 осіб	[24]
Загиблі цивільні мешканці	150 000–180 000	[32]
Загиблі повстанці (Армія Крайова)	близько 16 000	[29]
Поранені повстанці	понад 25 000	[36]
Полонені після капітуляції	15 000–17 000	[36]
Евакуйовані цивільні після повстання	понад 500 000	[24]
Руйнування міської забудови	85–90% будівель	[24]
Знищені культурні об'єкти (музеї, бібліотеки, архіви)	понад 700	[32]

ДОДАТОК В.

Таблиця.

**Участь і становище українців у подіях Варшавського повстання 1944 р.
(за оцінками дослідників)**

Категорія	Орієнтовна кількість / характеристика	Джерело
Українці серед цивільного населення Варшави (літо 1944 р.)	близько 2–3 тис. осіб	[48]
Українці у складі німецьких допоміжних частин (<i>Osttruppen</i> , поліція, обслуга)	500–800 осіб, переважно мобілізовані або військовополонені	[6]
Українці серед медичного персоналу та волонтерів у шпиталях	кілька десятків осіб, головное жінки	[24]
Українці серед поранених цивільних мешканців	не менше 150 осіб	[50]
Українці серед загиблих цивільних	кілька сотень осіб, точних даних немає	[6]

Фото повстанця.

Рис. 2. Повстанець Армії Крайової у зруйнованій будівлі Варшави. Серпень 1944 р.

Джерело: *Foto-history Live Journal*

ДОДАТОК Д.

Приклади уроків для середньої школи

Приклад 1. Інтегрований урок «Моє місто під час випробувань»

Мета: виховати співчуття та розуміння сили взаємодопомоги.

Хід уроку:

- Перегляд ілюстрацій Варшави після війни (адаптовано з польського пакета *Lekcja początkowa o Powstaniu Warszawskim*).
- Обговорення запитань:
 1. Що ви відчуваєте, дивлячись на ці будинки?
 2. Як люди можуть допомагати одне одному у важкі часи?
- Творче завдання: намалюйте «Дім, який я бережу».

Оцінювання: за емоційність висловлювань і вміння пояснити свій малюнок.

Приклад 2. Урок «Діти і війна» (за мотивами книги *Asiunia*)

Мета: показати, що відвага буває тихою – це здатність допомагати й підтримувати.

Хід уроку:

- Читання уривку про дівчинку Асюню, яка втратила дім [49].
- Запитання для обговорення:
 1. Чого боялася героїня?
 2. Хто її підтримував?
 3. Коли ви відчували, що хтось вас захищає?
- Ігрова вправа: «Ланцюжок добра» – учні передають м'яку іграшку й називають добрі вчинки.

Приклад 3. Міні-тест після теми «Герої – це ми»

1. Що означає знак «Kotwica»?

а) символ Варшави б) знак мужності в) знак «Польща бореться»

2. Як діти допомагали під час війни?

а) передавали листи ☒ б) воювали в) ховалися вдома

3. Що об'єднує людей у складний час?

а) страх б) байдужість в) взаємодопомога ☒

Приклад 4. Гра «Хто я?» (адаптовано з уроку *Kim byli Powstańcy?*)

Учитель роздає картки з ролями: кур'єр, медсестра, зв'язковий, мешканка міста.

Учні задають один одному запитання типу «Чим я допомагаю людям?» – і вгадують роль.

Рефлексія: «Що спільного між усіма цими людьми?»

ДОДАТОК Е.

План-конспект виховного заходу.

Епіграф

*«Свобода не має статі.**У найтяжчі хвилини історії жінки стають
на захист народу поруч із чоловіками».*

Дата проведення: 14 жовтня – День захисників і захисниць України та День створення Української Повстанської Армії.

Тема: «Жінки в національно-визвольному русі поневолених народів Європи середини 1940-х років (на прикладі Варшавського повстання та діяльності УПА)»

Мета:

- Вшанувати пам'ять жінок — учасниць національно-визвольної боротьби поневолених народів Європи середини ХХ століття, зокрема учасниць Варшавського повстання та жінок у лавах Української Повстанської Армії. */громадянська, аксіологічна/*
- Виховувати в учнів патріотизм, національну свідомість, повагу до історичного минулого європейських народів, які боролися за свободу та незалежність. */громадянська/*
- Розвивати в учнів інтерес до вивчення історії України та Європи, формувати вміння аналізувати історичні події й роль жінки в національно-визвольному русі. */інформаційна/*

Місце проведення:

Кабінет обладнаний інтерактивною панеллю

Обладнання:

- портрети жінок – учасниць Варшавського повстання;
- портрети жінок УПА (зв'язкових, медиків, підпільниць);
- виставка книг, присвячених національно-визвольній боротьбі народів Європи;

- мультимедійна презентація з фотографіями, цитатами та історичними довідками;
- аудіозаписи польських та українських повстанських пісень;
- свічки та квіти для вшанування пам'яті як символи скорботи й поваги.

Дійові особи:

- **Вчитель** – організовує та координує виховний захід;
- **Ведуча** – учениця (висвітлює участь жінок у Варшавському повстанні);
- **Ведучий** – учень (розповідає про жінок у діяльності УПА);
- **Учні** – учасники художньої частини, декламують вірші та беруть участь у заході.

Хід заходу

Вступне слово вчителя:

- ❖ Вчитель оголошує тему заходу та його мету, підкреслюючи важливість збереження історичної пам'яті про національно-визвольну боротьбу поневолених народів Європи.
- ❖ Наголошує на ролі жінок у Русі Опору середини 1940-х років, їхній мужності, самопожертві та відданості ідеалам свободи.
- ❖ Запрошує ведучих розпочати виховний захід.

I. Вступна частина

Вчитель:

Учні збираються в аудиторії, займають місця під звучання повстанської пісні, що символізує боротьбу народів за свободу.

Вчитель:

Сьогодні ми зібралися, щоб вшанувати пам'ять тих, хто віддав своє життя за свободу своїх народів і за право жити у вільній Європі. Їхні імена назавжди вписані в історію боротьби поневолених народів середини XX століття — українського й польського, які в умовах жорстоких тоталітарних режимів піднялися на захист власної гідності та національної свободи.

Особливе місце серед цих героїв займають жінки, які поруч із чоловіками стали до національно-визвольної боротьби: у вогні Варшавського повстання 1944 року та в лавах Української Повстанської Армії. Їхня відданість справі свободи, мужність і самопожертва стали символом спільного героїзму двох народів, об'єднаних прагненням жити у вільній, незалежній Європі. Їхні долі стали символом незламності духу, самопожертви та відданості ідеалам свободи.

/інформаційна, аксіологічна, громадянська

Ведучий:

Вагомою сторінкою національно-визвольної боротьби середини ХХ століття стала участь українських жінок. У лавах Української Повстанської Армії та підпіллі ОУН вони виконували важливі й небезпечні завдання. Українки були зв'язковими, переносили повідомлення, зброю та документи, допомагали зберігати таємницю підпільної боротьби.

Особливою була роль жінок у медико-санітарній службі УПА. У лісових криївках і тимчасових шпиталях вони доглядали поранених, часто без достатніх ліків і належних умов. Окрім цього, жінки поширювали листівки й підпільні газети, підтримували бойовий дух повстанців і вселяли віру в те, що Україна обов'язково стане вільною. Багато з них заплатили за це власною свободою або життям. */інформаційна/*

Ведуча:

Не менш мужніми були й польські жінки під час Варшавського повстання 1944 року — однієї з найтрагічніших і водночас найгероїчніших сторінок історії Польщі. Поруч із бійцями Армії Крайової тисячі жінок різного віку стали санітарками, зв'язковими, розвідницями, а іноді й брали участь у вуличних боях.

Під час постійних обстрілів і бомбардувань вони переносили поранених через зруйновані квартали Варшави, передавали накази, допомагали з постачанням зброї та їжі. Після поразки повстання багато жінок загинули або були відправлені до нацистських концтаборів. Їхній подвиг став символом мужності, витримки та любові до Батьківщини і є важливою частиною європейського

Руху Опору в роки Другої світової війни.

/інформаційна/

(Звучить повстанська пісня — *Нас весна не там зустріла* ([7\) Нас весна не там зустріла - YouTube](#) , як музичне тло)

Ведуча: Запрошуються учні для декламування віршів

Учень 1:

У тиші лісу, в темряві ночей
Стояли жінки – без страху і вагання.

В тяжкі часи історії людей
Вони несли у серці сподівання.

В українських лісах і між сіл,
Під шурхіт кроків, тривожні сигнали,
Жінки несли накази уночі,
Листівки правди й віру зберігали.

З бинтами в руках – у криївках лісних,
Без ліків, без надій на завтра день,
Вони рятували тих, хто впав у бій,
І не зламались в темряві ночей.

Не за медалі й гучні нагороди
Вони приймали тягар боротьби –
За право жити вільними народами,
За рідну землю, за майбутні дні.

Учень 2:

А у Варшаві – серед вибухів і стін,
Де камінь плакав попелом і кров'ю,
Вони ішли крізь полум'я і дим
З молитвою, бинтами і любов'ю.

У зруйнованих вулицях міста
 Під свист куль у мороці ночей
 Жінки стали надією світу,
 Несучи життя поміж смертей.

Їх кроки губилися в тюрмах і таборах,
 В снігах Сибіру, в попелі війни,
 Та дух не згас у холодних просторах –
 Він жив у вірі, що настане мир.

І хай стирала долі їх війна,
 І хай імена не всі зберіг нам час,
 Вони в серцях історії – навіки,
 Бо їхній подвиг пам'ятає нас.

Автор: *Ярослава Литвин*

Ведучий:

Доля багатьох жінок у національно-визвольному русі поневолених народів Європи була надзвичайно складною. В'язниці, підпілля, табори стали для них місцем важких випробувань. Саме там, серед страждань і поневірянь, загартовувався їхній характер, зміцнювалася віра у свободу та народжувалася внутрішня сила, яка допомагала вистояти у найтяжчі часи.

/інформаційна/

Ведуча:

Жінки, залучені до визвольної боротьби, часто були позбавлені звичайного родинного життя. Короткі миті спокою змінювалися арештами, розлуками з дітьми й рідними, роками ув'язнення. Проте навіть у цих умовах вони не зрікалися своїх переконань, залишаючись вірними ідеї свободи свого народу.

/інформаційна/

Під час розповіді про долі жінок у визвольному русі, про їхню жертовність і внутрішню силу, лунає музичний супровід, що підсилює емоційне сприйняття почутого.

(Лунає саундтрек до фільму «Жива») URL: <https://youtu.be/cVGSjxoolCA> (дата звернення 04.06.2024)

Ведучий:

У роки Другої світової війни українські жінки в лавах ОУН та УПА виконували надзвичайно небезпечні завдання: були зв'язковими, організовували медико-санітарну допомогу, працювали в підпіллі, ризикуючи власним життям.

Багато з них були заарештовані, засуджені до тривалих термінів ув'язнення, пройшли через катівні, табори Сибіру та Мордовії, далеко від рідної землі.

/інформаційна/

Ведуча:

Подібна доля спіткала й польських жінок — учасниць Варшавського повстання 1944 року. Після поразки повстання вони зазнали масових репресій: загинули під час боїв, були відправлені до нацистських концтаборів або змушені жити в умовах повоєнних переслідувань. Та навіть у неволі ці жінки зберігали гідність віру в те, що свобода обов'язково прийде.

Вчитель:

Історія – це не лише події й дати. Це голоси людей, які творили її власними вчинками. Сьогодні ми дамо слово жінкам національно-визвольного руху. Вони не можуть звернутися до нас самі, але їхні голоси пролунають через сучасних учнів.

Учениця 1:

Я була зв'язковою і медиком.

Я йшла туди, де було найнебезпечніше –
у криївки, до поранених, під переслідування.
Я створювала підпільний Український Червоний Хрест,
бо навіть у війні життя людини – святе.

Я знала, що за мною стежать,
що попереду – тюрми й табори.

Я втратила свободу,
але не зрадила Україну.

Це я – **Катерина Зарицька** – учасниця ОУН, організаторка і керівниця
Червоного Хреста, з'язвова Романа Шухевича.

Учениця 2:

Я жила під чужими іменами.

Я передавала накази тоді,
коли кожна дорога могла стати останньою.

Я мовчала на допитах,
бо мовчання було моєю зброєю.

Я знала: якщо зламаюся –
зламається не лише я.

Я пройшла тюрми і заслання,
але зберегла гідність і віру.

Це я – **Галина Дидик** – учасниця ОУН і УПА, особиста зв'язкова та секретар
Романа Шухевича

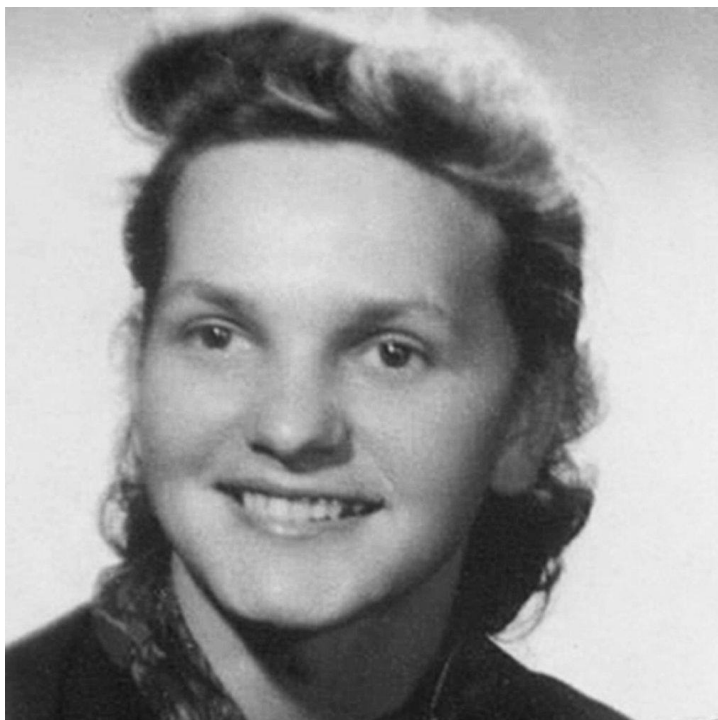
Учениця 3:

Мене звали Кристина Крахельська.

Я була санітаркою Армії Крайової.
1 серпня 1944 року, в перші години
Варшавського повстання,
я винесла з поля бою поранених,
коли місто вже палало.
Я знала, що можу загинути,
але не могла залишити тих,
хто потребував допомоги.
2 серпня 1944 року
я померла від смертельного поранення.
Та я вірила –
Польща вистійть.

Це я – Кристина Крахельська – учасниця АК, санітарка Варшавського
повстання.

Учениця 4:

Мені було сімнадцять.
Я воювала у Варшавському повстанні
як зв'язкова і боєць.
Я бачила, як гине місто,
але не втрачала віри.
Після війни я жила з пам'яттю про тих,
хто не повернувся.
Я свідчила,
щоб світ не забув нашу боротьбу.
Це я – **Ванда Трачик-Ставська** – учасниця АК, зв'язкова,
санітарка Варшавського повстання.

Учениця 5:

У мене було багато імен.
Їх знали в українських лісах і на зруйнованих вулицях Варшави.

Їх шепотіли в підпіллі
і викреслювали з тюремних списків.
Я говорила різними мовами –
українською і польською,
тихо, коли цього вимагала небезпека,
і впевнено – коли настав час боротьби.
Я носила різні пов'язки на рукаві,
різні знаки і символи,
але моє серце билось однаково –
в ритмі свободи і гідності.
Мій шлях пролягав через ліси і криївки,
через зруйновані міста і табори,
через страх, біль і втрати.
Я бачила смерть зовсім поруч,
але не дозволила їй зламати мою віру.
Я була зв'язковою і медиком,
санітаркою і підпільницею,
донькою, матір'ю, сестрою.
Я не завжди тримала в руках зброю,
але завжди несла відповідальність
за життя, за правду, за майбутнє.
Моя боротьба була одна –
за свободу, за гідність.
за майбутнє мого народу
і народів, що не скорилися.
Я не завжди дожила до перемоги.
Але без мене вона була б неможливою.
Це я. Це ми. /аксіологічна, громадянська/

Автор: Ярослава Литвин

Mała dziewczynka z AK - Mój śpiewnik POWSTAŃCZY

(Коротка пауза. Тиха інструментальна музика. *Пісня Moja mała dziewczynka z AK* Mała dziewczynka z AK - Mój śpiewnik POWSTAŃCZY)

Вчитель:

Це голоси тисяч жінок, імена яких не завжди зберегла історія.

Але їхній подвиг живе – у нашій пам'яті та в нашій відповідальності перед минулим і майбутнім.

Ведучий:

Сьогодні ми вшановуємо пам'ять жінок — учасниць національно-визвольного руху поневолених народів Європи, щоб ніколи не забути про їхній подвиг і жертвність. Українки та польки стали прикладом мужності, відваги та відданості ідеалам свободи. Їхні імена і долі назавжди залишаться в нашій історичній пам'яті як символ незламності духу. /аксіологічна/

Червона калина - Гімн ОУН УПА.

(Учні слухають повстанську пісню «Ой у лузі червона калина» [Червона калина - Гімн ОУН УПА.](#))

Вчитель:

Сьогодні ми запалюємо **свічки пам'яті**, щоб вшанувати жінок, які віддали свої життя за свободу своїх народів — за Україну і за Польщу, за право жити у вільній Європі. Нехай світло цих свічок стане знаком нашої вдячності, пошани та пам'яті, а тепло наших сердець збереже їхні імена для наступних поколінь.

/аксіологічна, громадянська/

Вчитель:

Вони не завжди мали змогу жити звичайним життям. Їхня молодість минала в підпіллі, у в'язницях, у криївках і таборах. Вони втрачали родини, свободу, іноді – саме життя, бо понад усе цінували гідність, незалежність і право свого народу на майбутнє. Такою була доля багатьох жінок національно- визвольного руху середини ХХ століття.

/інформаційна, аксіологічна, громадянська/

Ведуча:

Нехай приклад жінок Варшавського повстання та Української Повстанської Армії надихає нас бути гідними своєї історії, берегти свободу і пам'ятати ціну, якою вона здобувалася. Пам'ятаймо їхні імена, їхню відвагу та жертвність.

ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ БОРЦЯМ ЗА СВОБОДУ!

СЛАВА УКРАЇНІ!

CHŁAWA POLSCE!

(Усі присутні хвилиною мовчання шанують пам'ять загиблих борців за свободу)

Вчитель:

Дякую всім за участь у цьому виховному заході. Нехай пам'ять про жінок національно-визвольного руху живе в наших серцях і в наших вчинках. Нехай живе вільна Україна і вільна Європа!

СЛАВА УКРАЇНІ! CHŁAWA POLSCE! */інформаційна, аксіологічна, громадянська/*